URİEL HEYD

ZİYA GÖKALP

Türk Milliyetçiliğinin Temelleri

Terceme
CEMİL MERİÇ

Birinci Basım

Sebil Yayınevi

Vilâyet Han Kat: 1, Nu: 101 - 102
Cağaloğlu - İstanbul
Telefon : 26 38 96
27 20 99

SEBİL YAYINLARI UMUMÎ NU.	: YÜZKIRK DÖRT
KAPAK TERTİBİ	: FÂTİH UĞURLU
KAPAK BASKISI	: ÜÇ-ER OFSET
DİZGİ - BASKI	: SEBİL MAT. VE TİC.
CİLD	: KENT MÜCELLİTHANESİ

İSTANBUL — 1980

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEĞER HÜKMÜ

TANITMA

W. Deedes, eseri şöyle takdim ediyor:

Türkiye Cumhuriyetinin Esas Teşkilât'ını biçimlendiren, Türk devlet adamlarına ilham veren zihniyeti tanımak isteyenler bu kitabı okumalıdırlar. Ziya Gökalp, Türkiye Cumhuriyetinin manevî kurucularından biri, belki de bu kuruluşta payı en büyük olanıdır. Heyd, konusunu çok iyi kavramıştır (kolay bir iş de değildir bu). Modern Türkiye'nin hayatını yakından tanımaktadır. İstanbul Üniversitesinde okumuştur. Türkçesi mükemmeldir. Dilin durmadan değiştiği bu günlerde küçümsenmiyecek bir vasıf.

Heyd'e göre Gökalp orjinal bir mütefekkir değildir. Avrupa tarihi ve kültürü ile derin bir aşinalığı yoktur. Boyuna fikir değiştirir. İleri sürdüğü olayları sık sık fikirlerini destekliyecek şekilde düzenler. Ama bu kusurları Ziya Gökalp'in memleketine yaptığı hizmeti küçültmez. Unutmayalım ki, Gökalp, Türkiyenin hızla değiştiği bir çağda yaşıyordu. Düşünce ve devlet adamlarından istenilen katı inançlar değil, esneklikti. Gökalp'in Avrupadan geniş ölçüde fikirler iktibas ettiği, yaratıcı olmadığı doğrudur. Ona tutarlı bir mütefekkir de denemez. Ama Batıdan alınan düşüncelerin, âdetlerin ve usûllerin yurdunun müesseselerine en iyi şekilde nasıl tatbik edileceğini kestirebilecek kadar anlayışlı olduğu da bir vâkıa. Şurasını da kaydedelim: Atatürk devrimlerinin en dikkate şayan tarafı «hammaddeleri» geniş ölçüde dışardan gel-

diği halde, « b i n a »nın Türk Milleti'nin zevkine, geleneklerine, yaşayış tarzına uygun olarak içerde yapılmış olmasıdır. Bu « i n ş a » vetiresinde Gökalp'in rolü hiç de küçük değildir. Üstelik ele aldığı konular, yalnız mahalli, yalnız Türkiyeyi alakâdar eden konular değildir.

Fert ve devlet, ferdî teşebbüs yerine devlet teşebbüsü, bir çok milletlerden meydana gelen devlet, tek milletin devleti gibi dünya çapında meselelerdir bunlar. Gökalp'in bu konulara ait düşünceleri dikkate lâyıktır. Ülkesinin bir çok müesseselerinde, Altı Ok'ta ifadesini bulan prensiplerde bu düşüncelerin izlerine rastlamaktayız. Türk Milleti'nin bugünkü zihniyetinde aynı düşüncenin akislerini görüyoruz. Nitekim Gökalp'in görüşlerine uygun olarak, Türkiyede dinle devlet birbirinden ayrılmıştır. Cumhuriyetin kurucuları devrimlerini gerçekleştirmek için irtica kuvvetlerini ortadan kaldırmak ihtiyacını duydular. Bu kuvvetlerin en küçlüsü dindi onlara göre.

Fert, fert olarak ibâdetlerinde hürdür ama devlet müesseseleri tamamen din dışıdır (lâiktir). Acaba camianın içtimaî ve kültürel hayatında İslâm Dini kadar derin ve köklü tesirleri olan bir müessesenin ortadan kalkması ne gibi neticeler doğurmuştur? Bence bu sual, gerek Türkiye, gerekse başka ülkeler için son derece mühimdir.

Wyndham Deedes

ÖNSÖZ

Modern Türkiye hakkında bir çok kitap yazılmıştır. Orta Doğu'nun başka hiçbir İslâm ülkesi için bu kadar çok kitap yazılmamıştır diyebiliriz.

Atatürk, ülkesinin siyasî, iktisadî, içtimaî ve fikrî bünyesinde zecri inkılâplar yapmıştır; bu inkılâpların tesir ve neticeleri derinden derine incelenmiştir. Bununla beraber Batı, Kemalist devrimlerin fikrî temelleri hakkında pek az şey bilmektedir. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna tekaddüm eden devrede « G e n ç T ü r k» lerin oynadığı rol bilhassa mahrem ve ideolojik yönleri bakımından henüz pek aydınlığa kavuşmuş değildir. Oysa modern millî hareket Türk tarihinin bu kasırgalı on yılında (1908-1918) doğmuştur.

Gökalp, bir çokları için Türk milliyetçiliğinin manevî babası, yakın Türk tarihinin önde gelen fikir adamlarından biridir, ama hayatı ve eserleri bugüne kadar hiçbir şümullü ve tarafsız araştırmaya konu teşkil etmemiştir... Türkiyede Ziya Gökalp hakkında nice kitaplar kaleme alınmıştır, ne var ki, bunların hemen hemen hepsi tarafgiranedir, tenkitçi görüşten mahrumdur. Türkçede Gökalp'in eserlerinden parçalarla dostlarının hatıralarından seçmeler buluyoruz. Şapolyo, Gökalp'in nazariyelerini sistemli bir şekilde izah etmediği gibi, kendine ait herhangi bir tenkitçi görüş de serdetmez.

Gökalp'in damadı Ali Nüzhet, hayatının birçok teferruatını açıklar ama eserlerinden pek az bahseder. Hilmi Ziya Ülken, Gökalp'in düşünceleri hakkında bir kaç değerli görüş ileri sürer, fakat ne yazık ki, bu konuyu uzun uzadıya incelemez.

Ölümünden sonra Türkçe gazete ve dergilerde yayınlanan makalelere gelince, bunlarda Gökalp'in öteden beri bilinen belli başlı düşünceleri ile basma kalıp methiyelerden başka bir şeye rastlanmaz. Bu konudaki tek ilmî eser, Türk sosyoloğu Ziyaeddin Fahri'nin kaleme aldığı fransızca kitaptır. Fındıkoğlu, bilhassa Gökalp'in Fransız sosyologlarına olan borcunu belirtir. (Daha çok Türk ailesi ve Türk ailesinin tekâmülü ile ilgili meselelerde),

Avrupalı müsteşrikler, Gökalp'in yazılarından parçalar çevirmişlerdir. (M. Hartmann, R. Hartmann, A. Ficher) Hayatı ve eserleri hakkında kısa makaleler de yazılmıştır. (E. Rossi, J. Deny) Ama bu bilginler Gökalp'in nazariyelerinin ancak bir kısmını incelemişlerdir, hem de umûmî ve muhtasar olarak. Gerek M. Hartmann'ın makaleleri, gerekse Muhiddin'in modern Türkiyedeki kültür akımları hakkındaki Almanca eseri yazıldığı zaman Gökalp henüz edebî faaliyetinin ortasında bulunuyordu.

Rossi'yle Deny de Gökalp'in çeşitli dergilerde yayımlanan ve kitap halinde toplanmayan 200'den fazla makale ve şiirini görmemişlerdir.

Bu kitapta Gökalp'in hayatı ve eserlerini - belli ölçüler içinde- sistemli olarak ve tenkitçi bir gözle incelemeye çalıştık.

Konumuz modern Türk milliyetçiliğinin nazariyecisi olarak Gökalp'tir.

Gökalp'in eski Türkler ve eski Türk medeniyeti hakkında tarihî araştırmalarına sadece devrinin meselelerine temel teşkil ettikleri ölçüde temas ettik; hem ele aldığı-

mız konuların sınırları, hem de bu araştırmaların ilmî mahiyetleri hakkında şüphelerimiz sebep oldu buna. Nazarî sosyoloji ile ilgili çeşitli makaleleri de dikkate almadık, bu sahada da Ziya Gökalp'in pek orjinal tarafı yoktur. Gökalp, Batı -bilhassa Fransız- sosyologlarının nazariyelerini benimsemiş ve yorumlamıştır.

Bu itibarla sosyolojik nazariyelerini aydınlatmağa yarayan bazı temel kavramları izah etmekle yetindik. Öyle yapmasak siyasî, dinî, kültürel, fikirleri tam olarak anlaşılmazdı. Buna mukabil, Gökalp'in dinî düşüncelerine büyük yer verdik. Türk yazarları bu konuya -belki de siyasî sebeplerden dolayı- laf olsun diye temas ederler.

Umûmîyetle şu noktaya da dikkati çektik: Modern Türk devriminin dinî yönleri bugüne kadar ciddi olarak incelenmemiştir. Gökalp'in İslâm Dini karşısında davranışı, bu dinin Türk hayatındaki yeri ile ilgili düşünceleri, gerek modern Türkiyedeki dinî gelişmeyi, gerek İslâm dünyasındaki umûmî lâyikleşme cereyanını anlamak bakımından çok önemlidir.

Gökalp'in yazıları daha çok makale ve şiir halindedir. Kitaplarının çoğu da daha önce dergilerde yayımlanmış yazıların toplanmasıyla vücuda gelmiştir. Bütün bu yazıları, düşüncelerini meydana çıkaracak şekilde ayıklamak ve mümkün mertebe tutarlı bir düşünce sistemi halinde takdim etmek lâzım gelir.

Böyle bir çalışma Gökalp'in düşüncelerinin, hayatının çeşitli devrelerinde nasıl sık sık değiştiğini ve bu düşüncelerin iç tezatlarını ortaya koymaktadır.

Kitabımızın belli başlı amaçlarından biri de, Gökalp'in mütefekkir olarak gelişme istikametini göstermektir. Bunu yaparken şimdiye kadar kâfi derecede aydınlatılmayan tarihî bir meseleye de ışık tutmuş oluyoruz: Atatürk hareketi hangi ölçüde « İttihat ve Terakki » komitesinin devamıdır ve Jön Türklerin

fikriyle bugünkü Türk Cumhuriyetinin resmî ideolojisi (kemalizm) arasında ne gibi bir münasebet vardır. Gerek sosyologlar, gerek siyasî ilimler üzerinde çalışan talebeler Gökalp'in eserlerinde bir Doğu toplumunda modern milliyetçi düşüncenin dikkate şâyan bir örneğini bulacaklardır.

Son zamanlarda ispat edildi: Milliyetçilik üzerindeki araştırmalar mukayeseli bir metod takip etmelidir, ancak dünyadaki çeşitli milliyetçilerin mukayesesi ciddi bir değerlendirme yapmamızı mümkün kılacaktır.

Modern çağdaş hayatın bu çok önemli olayına, öyle ümid ediyoruz ki; bu monografi mütevazi bir katkıda bulunacaktır. Kitabımız önce İbranice olarak yazılmış ve Kudüs'teki İbrani Üniversitesi tarafından filoloji doktorası tezi olarak kabul edilmiştir.

Türkiye dışında hazırlandığı için Gökalp hakkındaki Türkçe yazılmış bütün eserleri görmek mümkün olmadı. Gökalp'in dağınık yazılarından yayımlanmış bütün kitapları, belli başlı makalelerinin hemen hepsi (Küçük Mecmuada ve diğer önemsiz dergilerdeki bazı yazılar müstesna) gözden geçirildi.

Gökalp'in birçok kitapları ve Darülfünundaki ders notlarından bir çoğu henüz basılmamıştır.

Bu eserlerin neşri ve hayatta olan bazı dostlarının biografik çalışmaları, Gökalp'in hayatı ve eserleri üzerine daha çok ışık serpecektir.

U. H.
Londra, Ekim 1947

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI

Yazılarında kullandığı adla daha çok Ziya Gökalp diye tanınan Mehmet Ziya, 1875 veya 1876'da Diyarbekir'de doğdu.

Hayatının ilk yılları Osmanlı devletindeki büyük değişmeler dönemine rastlar. Doğumundan kısa bir zaman sonra (Mayıs 1876) **Sultan Abdül Aziz,** Mithat Paşa'nın yönettiği liberal islahatçılar tarafından hal edilmişti. O'nun yerine geçen **V. Murad** delilik alametleri gösterdiğinden, üç ay saltanattan sonra, **II. Abdülhamid** lehine tahttan feragat etmeğe zorlanmıştı. Yeni Hükümdar, meşrutî bir hükümet kuracağını vaad etmişti. Mithat Paşa sadarete getirilmiş ve 1876 Aralığında Kanun-ı Esasî ilan edilmişti.

Yeni rejim uzun sürmedi. 1877 Şubat'ında Mithad sedaretten uzaklaştırıldı, Anayasa fiîlen kaldırıldı ve Meclis kapandı. Bunu takip eden «d e v r - i i s t i b - d a t »da Padişah, geniş bir hafiye teşkilatı ve sıkı bir sansür vasıtasıyla ülkedeki her türlü siyasî ve entelektüel hürriyete son verdi. **III. Sultan Selim** devrinde başlayan ve Tanzimatta (1839) daha da ciddi olarak devam ettirilen çağdaşlaşma ve Batılılaşma hareketi 30 küsur yıl askıya alındı. Asrın ortalarından itibaren Avrupa ve bilhas-

sa Fransız kültürünün etkisiyle uyanan ve vatan, hürriyet ve meşrutî hükümet ideâllerini dile getiren Türk aydınlarının intibah gayretleri de aynı akibete uğradı. **Abdülhamid**'in tahta çıkışını takip eden on yıllarda küçük bir intelijansiya zümresi ortaya çıkmıştı. Daha çok subaylardan, devlet memurlarından oluşan bir toplumdu bu. Padişah, haklı olarak, bu zümreyi saltanatı için büyük bir tehlike saydı ve her türlü baskıya başvurdu. Siyasetini desteklemek için ulemaya yaslandı ve halkın sevgisini kazanmak amacıyla İslâmî cihad nümayişlerine sarıldı. Islahat hareketinin öncüleri Avrupaya kaçmak zorunda kaldılar. Oradan **Abdülhamid** idaresi aleyhinde güçlü bir propagandaya giriştiler. Kaçak olarak Osmanlı ülkesine sokulan yazıları derin bir ümitsizlik içinde ülkelerinin çöküşüne şahid olan Türk aydınları tarafından kapışılıyordu. Rusya ve Yunanistanla yapılan savaşlar yüzünden Osmanlı Devleti Balkanlarda büyük toprak kaybına uğradı. İngilizler, Kıbrıs ve Mısır'ı işgâl ettiler. Gayri Türk cemaatler bilhassa Hristiyanlar bağımsızlık taleplerini gittikçe daha kesin bir ifadeyle belirtmeğe başladılar. Malî durumun bozukluğu yüzünden Devlet-i Aliye Batı devletlerinin himayesine girmişti. Bu devletler, kapitülasyonlar ve buna benzer tavizler yoluyla Türkiye'nin iktisadî hayatını geniş ölçüde kontrolleri altına almışlardı.

Bedbin ve marazî bir hassasiyet belirten Servet-i Fünun edebiyatı istisna edilirse Türk halkının kültür hayatı tam bir duraklama içindeydi. Elbette ki, münevver tabaka **Abdülhamid**'e ve O'nun tahammül edilmez idaresine son vermek çarelerini araştıracaktı.

Güney Doğu Anadolu'nun idare ve irfan merkezi olan Diyarbekir (**Gökalp**'in doğum yeri) asırlarca Arablar ve İranlılar tarafından yönetilmişti. XVI. asırda Osmanlı hâkimiyetine gireli beri Türk medeniyetinin İran ve Arap

toprakları sınırında bir ileri karakoldu, Diyarbekir. **Gökalp'**in zamanında Diyarbekir ahâlisinin çoğu Türk değildi. Bunlar Osmanlı boyunduruğundan kurtulmağa çalışıyorlardı boyuna. Kürt aşiretleri merkezi hükümete başkaldırıyordu. Ermeniler ise, yabancı yardımıyla, güçlü bir yer altı örgütü kurmuş ve tam bağımsızlık elde etmek peşindeydiler. İşte Türk milliyetçiliği, birbiriyle çatışan bu millî gelenekler ve emeller arasında doğdu. Sık sık tekrarlanmıştır: «Sınır ahâlisi umûmiyetle çok mücadeleci bir milliyetçilikle meşbu olurlar. Türk millî hareketini zafere ulaştıran **Mustafa Kemal** de Osmanlı devletinin başka bir sınır bölgesinden (Makadonya) gelmişti.»

Gökalp'in cedleri de Çelmik'liydiler. Çelmik, Diyarbekir'in kuzey batısında bir kasabadır. **Gökalp**'in gerek kendisi, gerekse hal tercümesini yazanlar Türklüğünü ispat için derler ki, **«Gerçi Çelmik Kürt köyleriyle çevrilidir ama Çermik ahâlisi daima Türktür.»** Bununla beraber siyasî muhalifleri **Gökalp**'in Kürt menşeli olduğunu iddia ederler. **Gökalp,** bu iddiayı reddetmiştir ama delilleri pek ikna edici değildir. Bu konuda hiçbir ailevî rivayet serdetmez. Sadece İstanbul'a ilk gelişinde (1896) **«Türk olduğumu hissettim,»** der. Sonra şunu ekler, **«cedlerim Türk olmayan bir bölgeden gelmiş olsa bile, kendimi Türk sayarım. Çünkü bir adamın milliyetini tâyin eden ırkî menşe değil, terbiye ve duygulardır.»** Millî menşei ile ilgili şüpheleridir ki daha sonra milliyetin gerçek mahiyeti hakkında araştırmalar yapmasına sebep olmuştur.

Muhakkak olan şudur: **Gökalp**'in Türklük iddiası baba soyuna dayanmaktadır. Anne tarafından Kürt kanı taşıması pekâla mümkündür. **Deny'e** göre annesi tanınmış bir Kürt ailesine: Pirinççizâde'lere mensuptur.

Hangi soydan gelmiş olursa olsun **Gökalp**'in bir Türk çevresinde yetiştiğine şüphe yoktur. **Gökalp** Kürtçe konu-

şurdu. Hatta Kürtçe üzerine bazı araştırmalar da yapmıştır. Ama ana dili Türkçeydi. **Gökalp**'in ailesi hükümet hizmetinde oldukça mühim vazifeler görmüştür. Bir müftünün oğlu olan dedesi **Mustafa Sıtkı, II. Mahmut** devrinde Van'da Nusaybin'de memuriyetler ifa etmişti. **Gökalp**'in babası **Tevfik Efendi,** Diyarbekir eyaletinin hazine-i evrak ve matbaalar müdürü olmuştur bir süre. Daha sonra vilâyetin resmî ceridesini çıkardı ve Diyarbekir salnâmesini yayımladı. Ölümünden önce vilâyet nüfus müdürlüğü yaptı. Arkasında üç çocuk ve bir hayli borç bırakarak genç yaşında öldü.

Gökalp, babasının hatırasını hürmet ve muhabbetle yadeder. Liberal ve ilerici fikirlerle dinî inançlarını uzlaştırabilen ateşli bir vatanperver. Kısa süren I. Meşrutiyet'de (1876-77) **Tevfik Efendi** düşüncelerini açıkça ifade eden makaleler yayımlamıştı. Oğluna Hürriyet ve vatan mefkûresini aşılayan o'dur. O günlerde bu mefkûrelerin havarisi şair **Namık Kemal**'dir. **Tevfik Efendi**'nin en büyük emeli **Ziya**'nın İslâmiyete sadık kalarak Batılı bir terbiye almasıydı. **Ziya,** babasının zamirini ifşa eden bir hikâye anlatırmış: **Ziya** ilk okul öğrencisidir. Eve babasının bazı dostları gelir. **Tevfik Efendiye: «Oğlunu Avrupaya gönder de tahsilini orada tamamlasın»** derler. **Tevfik** cevap verir: **«Korkarım ki Avrupada gâvur olur.»** Misafirlerden biri sorar: **«Ya burda kalırsa?» Tevfik** cevabı basar, **«O zaman da eşek olur.»**

İlk okuldan sonra **Ziya,** Diyarbekir Askerî Rüştiye'sine girer. O neslin bir çok kabiliyetli gençleri gibi o da, tahsiline İstanbul'da devam etmek istiyordu. Ne yazık ki Rüştiye'nin son sınıflarındayken babasını kaybetti. Tahsiline Diyarbekir İdadî'sinde devam etmek zorunda kaldı.

Çocukluğundan beri edebiyata derin bir ilgi gösterdi.

Hatıralarında anlattığına göre yedi sekiz yaşlarındayken **Aşık Garip, Şah İsmail** gibi halk hikâyeleri okumuş. Daha sonra dikkatini tiyatro eserlerine, romanlara, şiire çevirmiş. Eline geçen her kitabı okumuş. Hocalarına bakılırsa pek iyi bir talebe değilmiş **Ziya.** Çünkü verilen dersleri ezberlemezmiş. Tek ilgilendiği ders edebiyat ve matematikmiş. Bununla beraber tarih hocası **Ziya'nın** geniş bilgisi ve bağımsız düşüncesiyle temayüz ettiğini söyler.

İdadi'de **Ziya** Fransızca öğrenmeğe başlar, Batı medeniyetinin anahtarı. Aynı zamanda amcası Hasip Efendinin yardımıyla Şark ilimlerinde de ilerliyordu. Hasip Efendi ulemâdan bir zattı. Kardeşi Tevfik'in vefatından sonra Diyarbekir'e yerleşmişti. Hasip **Ziya'ya** Arapçayla Farsça öğretti. Ona **Gazâli, İbn Sina, Farabi, İbni Rüşd** gibi büyük İslâm filezoflarının ve **İbni Arabi, Celâleddin Rûmî** gibi mutasavvufların eserlerini tanıttı.

Gazâli'nin ünlü otobiografisi Al-Munkız min ad-dalal **Ziya'yı** çok etkiler. Bu eserde Gazâli hakikati arama yolunda ne gibi aşamalardan geçtiğini anlatır. **Ziya'nın** bu kitabı okurken neden büyük heyecan duyduğu kolayca anlaşılabilir. Çünkü kendi kafasında da birbiriyle çatışan düşünceler vardı. O günlerde, Fransız devriminin düşünceleri Türk gençliğini alevlendiriyordu. **Ziya'nın** mektep müdürü ilerici ve yurt sever bir insandı. Talebeleri üzerinde büyük bir etkisi vardı. Padişah, devrimci düşüncelerinden dolayı bir avuç aydını Diyarbekir'e sürmüştü. **Ziya,** o toplulukla temas kurdu. Çağdaşlaşma cereyanın öncüleri olan **Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmed Midhat** gibi yazarların eserlerini okumağa başladı, **Ziya.** Hatta bir kaç arkadaşıyla birleşerek Avrupada çıkan Türkçe devrimci neşriyatı da ısmarladı. 1900 başlarında **Abdullah Cevdet** Diyarbekir'e gelince **Ziya'nın** yer altı faaliyetiyle

teması daha da sıklaştı. Bu genç doktor (**Cevdet**) tanınmış bir ateist idi. Haeckel, Buchner, Spenser ve Le Bon düşünceleriyle meşbu idi. İstanbul Tıbbiyesinde okurken gizli bir teşkilatın kurulmasında faal bir rol oynamıştı. Bu teşkilat 1908-9 devrimini yapacak olan meşhur İttihat ve Terakki Cemiyetinin çekirdeğidir. Amcası, bu tehlikeli hürriyetçiyle ilişki kurmasını şiddetle yasak etmişse de **Ziya** genç doktorla dostluğuna devam etmiştir. Belki de **Cevdet** daha o zamandan **Ziya**'yı gizli cemiyete sokmuştur. Muhakkak olan şu ki **Ziya**'nın dikkatini sosyal ve siyasî konulara, bilhassa Fransız sosyolojisine çeken O'dur.

Ziya, bu fikirlerden ilham alarak 1894-95 yıllarında hamasî ve ihtilâlci bir çok manzumeler yazmıştır. **Mehmet Ziya** imzasını taşıyan bu manzumeler **Gökalp** tarafından yayınlanmamıştır. Aruz vezniyle yazılan bu şiirler, halkı istibdata karşı ayaklanmağa ve vatanı kurtarmağa çağırıyordu.

Hayatının bu döneminde genç adam büyük bir buhran geçirdi. Yıllarca tesirinden kurtulamayacağı bir buhran. İdâdide okurken genç idealizmi, bilhassa Tarih-î Tabiî hocasının ileri sürdüğü rasyonalist deliller karşısında param parça olmuştu. Bu Rum doktor, çağdaş ve klasik felsefenin de yabancısı değildi. İnançlarıyla aklı arasında bir uçurum açıldı **Ziya**'nın. «**Hakikat-ı Kübra**»yı araştırırken İslâm felsefesine ve tasavvufa başvurdu. Fakat boşuna... Sorularına cevap bulamadı. Ailesi ve dostları dini bütün birer müslümandılar. **Ziya**'nın bu şüphelerinden dehşete düştüler ve onu dinsizlikle suçladılar. Yalnız aralarından biri, münevver ve geniş düşünceli bir zat olan **Hacı İzzet Efendi** **Ziya**'nın sorularıyla ilgilendi ve saatlerce din ve felsefe meseleleri üzerinde konuştular. **Abdullah Cevdet**'in ihtilâlci düşünceleri **Ziya**'yı coşturmuştu. Hürriyet, her türlü fedakârlığa lâyık bir mefkûreydi şüp-

hesiz. Ama Diyarbekir gibi geri kalmış ve mürteci bir şehirde ideâli için mücadele edemezdi ki **Ziya. Abdullah Cevdet**'in etkisi onun iç gerginliğini bir kat daha artırdı ama duygularını açığa vurmasına ve faaliyete geçmesine uygun bir zemin hazırlayamadı.

Evinde de rahat değildi. Mektebi bitirince İstanbul'a gitmeğe karar verdi. Tahsiline orada devam edecekti. İstanbul, siyaset ve kültür merkeziydi. Ailesi buna şiddetle karşı çıktı. Hasip Efendi, **Ziya**'nın kızıyla evlenip Diyarbekire yerleşmesini istiyordu. **Ziya,** evlenmek için çok genç olduğunu, tahsilini tamamlamak istediğini ileri sürdüyse de kimse kulak asmadı. Bütün bu içinden çıkılmaz sıkıntılar onu düş kırıklığına uğrattı. Tek çareyi intihar etmekte buldu. İntihar da etti ama kurşun hayatî uzuvlarına pek bir zarar vermedi. Dostu **Abdullah Cevdet**'le bir Rus doktorunun yaptığı ameliyatla kurtuldu. Ama kurşunu çıkaramadılar ve ölünceye kadar onu kafasında taşıdı **Ziya.**

Bu olayın akislerini « K ı z ı l E l m a » manzumesinde buluruz. Şiirin kahramanı Turgut, kendini tabancayla vurmağa kalkar ama son dakikada sevgilisi önler bu intiharı ve ona mefküresini gerçekleştirme yolunu gösterir. **Gökalp** için intihar meselesi hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Bu konu üzerinde bir tez hazırlayan hocası **Durkheim**'ı yakından izlemiş ve daha sonraki yazılarında intiharın esas sebebinin mefkûresizlik olduğunu ispat etmeğe çalışmıştır. Kaldı ki ilimle mefkûreler çatışmaz birbirleriyle.

Ziya Gökalp'in gelişmesi bir başka İslâm müceddidinkine çok benzer: Mısır'lı Muhammed Abduh. Abduh, **Ziya**'dan bir nesil önce yaşamıştır. O da eski geleneklere bağlı mekteplerden memnun değildir. O da, kendisine İslâm tasavvufunu tanıtan amcası Şeyh Derviş'in etkisi

altında kalmıştır geniş ölçüde. O da, gençliğinde derin bir iç buhranı geçirmiştir. Kendini riyazete adamış ve dünyevî olan her şeye şüpheyle bakmıştır. Tıpkı **Ziya** gibi bir siyasî lider tarafından Necat'a kavuşturulmuş: Şeh Cemaleddin Al Efgani. Hürriyet ve Terakki uğruna savaşan bu lider ilerde göreceğimiz gibi **Gökalp**'i de -dolaylı da olsa- etkileyecektir.

Bu olaydan bir süre sonra Erzincan Askerî İdadiye' sinde okuyan kardeşi Nihat tatili geçirmek üzere Diyarbekir'e gelir. **Ziya**'yı üzgün görür, İstanbul hasretiyle üzgün. Ona yardım vaad eder. Mektebe dönerken onu da götürür ve oradan İstanbul'a gitmesini sağlar.

Ziya, payitahta meteliksiz ulaşır (1312: 1896). Ona bilâücret yiyecek, yatacak ve tahsil sağlayan tek müessese Baytarlık Mektebidir. İster istemez oraya kaydolur. Tabiî ilimler ve teşrih derslerine devam eder. Ne var ki, dersten ziyade politikaya verir kendini. Farmasonluk merasimine benzer bir merasimden sonra gizli cemiyete **(İttihat ve Terakki)**ye üye olarak kabul edilir. Ailesinden gelen paranın çoğunu aidat olarak öder cemiyete.

Bu arada hristiyan hocasıyla karşılaşır. Doktor da bu devrimden yanadır. Yalnız rejimin tıpatıp Batı demokrasisini taklit etmeyip, Türk millî ruhuna ve memleketin sosyal bünyesine uygun olmasını ister. Önce Türk Milletinin psikolojisi ve sosyolojisi tetkik edilmeli ve Türk devrimi bu temeller üzerine oturtulmalıydı. Bu görüş **Ziya**'yı çok etkiledi. Gelecek yıllarda Türkçülük diye isimlendireceği Türk millî hareketi için ilmî bir temel geliştirmeye karar verdi.

Gökalp, Türkçülük inancını 15 yaşındayken okuduğu iki esere bağlar: Ahmet Vefik Paşa'nın «L e h ç e - i O s m a n î »siyle Süleyman Paşa'nın « T a r i h - i Â l e m »i. İstanbul'a gelir gelmez ilk edindiği kitap

Léon Cahun'un «**Asya Tarihine Methal**»dir. Ona göre eser Pan Türkizm'i teşvik etmek için yazılmıştır adeta. İlk temas ettiği şahıs da **Hüseyin Zade Ali**'dir. Rus Türklerinden olan bu zatın millî ve sosyal fikirleri **Ziya**'yı geniş ölçüde etkiler.

Ziya'nın devrimci faaliyetleri uzun süre **Abdülhamid**' in polisinden gizlenemezdi. Nitekim İttihad Terakki cemiyetinin üyeleri takip edilmektedir, özellikle Harbiye talebelerinin 1897'de Padişaha karşı tertipledikleri bir gösteriden sonra, Diyarbekir'de **Ziya**'nın arkadaşlarının evleri aranır ve hayli yasak neşriyat ve diğer yasak evraklar ele geçer. Bunların arasında Ziya'nın siyasî görüşlerini açıkça ifade ettiği bir mektup da vardır. Polis İstanbul'daki sorumluları haberdar eder. Ve **Ziya**, Baytar mektebinden kovulur. Kısa bir süre sonra tutuklanır. Bir sene hapse mahkûm edilir. Mevkufiyetinin ilk on ayını siyasî mahkûmların bulunduğu **Taşkışla**'da geçirir, geri kalan iki ayını ise İstanbul'un iki ayrı hapishânesinde. Müteaddid ricalarına rağmen Kuran'dan başka okuyacak kitap vermezler ona. O da, bu sayede Kuran'ı incelemek için hayli bol vakit bulur.

Hapishânede devrimci bir baytarla karşılaşır ve can kulağıyla dinler sözlerini. Hatıralarında «**Üçüncü gerçek hocam**» diye bahseder ondan. Babasından ve hristiyan doktordan sonra « P î r i » O'dur. Nasihatlarını «**ulvî bir vasiyetnâme**» olarak kabul eder ve onlara sadık kalmağa and içer. Yaşlı adam, istbidat idaresinin sona ereceğini ve 1876 Meşrutiyetinin yeniden kurulacağını haber vermiştir ona. Ne var ki bu dönem uzun sürmiyecekti. Dış baskı, iç entrikalar ve özellikle hürriyet ve terakkiye hazırlıksız halk yüzünden Meşrutiyet rejimi çok geçmeden sona erecektir. Devamlı bir demokratik nizamı sağlayacak hakiki devrim ancak entellektüel bir hazırlıktan sonra ger-

çekleşebilirdi. Demek ki millî intelijansiyaya düşen görev kısa sürecek olan Meşrutiyet döneminden faydalanarak kitleleri eğitmek ve onları demokrasiye hazırlamak olmalıydı. 1922'lerde **Ziya,** eski öğretmenin isteklerini yerine getirdiğini göğsünü gere gere yazacaktır hatıralarına. Liberal Jön Türk idaresinin (1908-18) aşağı yukarı onuncu yılında memleketin fırtınalı bir geçiş döneminden sonra **Mustafa Kemal** tarafından bilfiîl kurulacak olan Millî ve Modern Devletin temellerini atmıştır.

Ziya Gökalp, Hapisten çıkınca Diyarbekir'e sürülür ve orada yaşamağa zorlanır. Bu İstanbul'daki çalışmaların sonu demektir yani bütün yüksek tahsilinin. **Gökalp,** hiçbir zaman diploma sahibi olamıyacaktır ama bu daha sonra İstanbul Üniversitesine profesör olarak atanmasına mâni değildir. Diyarbekir'e döndüğü zaman amcası Hasip Efendinin öldüğünü öğrenir. Daha önceki arzusunu yerine getirir, amcası bu hususu vasiyetnâmesinde de yazmıştır zaten. Yeğeni **Cevriye** ile evlenir. Dört çocukları olur. Oğlu **Sedat** küçükken ölür. Ve **Seniha, Hürriyet, Türkân** isimli üç kız. **Seniha, Gökalp**'in hayat - hikâyesi yazarı öğretmen **Ali Nüzhet**'le evlenir. **Ziya,** dokuz yıl sâkin ve münzevi bir hayat sürer Diyarbekir'de. Kısa süren iki devlet memuriyeti dışında hiçbir işle uğraşmaz. Kayınpederinden kalan mal, **Ziya**'ya özel çalışma imkânı sağlar. Batı, özellikle Fransız felsefesi, psikolojisi ve sosyolojisini sistematik bir şekilde incelemeğe başlar. Bu uzun dönemde hiçbir eser yayımlamaz. Çünkü **Abdülhamid**'in sıkı sansürü, ilerici fikirlerini ifade etmesine mânidir.

Ziya, ameli hayattan elini eteğini çekecek kadar kitaplara dalmış değildir. Çok geçmeden kurulu düzene muarız bir grubun başına geçer. Diyarbekir'deki bazı siyasî olaylarda oynadığı rol sayesinde bölgede büyük bir ün kazanır. İbrahim Paşa'nın emrindeki, çoğu kürt millî aşire-

tinden derlenmiş, Hamidiye alayı bölgenin başına belâ kesilir. Köylüyü soyar, yağma eder ve keyfi vergiler toplar. Sonunda Diyarbekir halkı idareyi ellerine almaya karar verir. Ve 1906-7 de **Ziya'nın** başkanlığında bu güruha karşı silâhlı çatışmaya geçer. Postahâneyi işgâl eder, derhal müdahale etmesi için telgraflar yağdırır Bab-ı Aliye. Padişah, meseleyi incelemek ve suçluları cezalandırmak üzere Diyarbekir'e iki özel memur göndermeğe söz verir. Bu haberin sadece halkı oyalamak için başvurulan bir tedbir olduğu meydana çıkar. Değişen bir şey yoktur. Kısa bir süre sonra İbrahim Paşa kanun dışı hareketlerini yeniden sürdürür. **«Şaki İbrahim'in Hikâyesi»** adlı manzumesinde **Ziya,** kürt eşkiyalarına karşı hükümetin aciz kaldığını haykırır.

«Siz hepiniz yan yolda kalsanız
Vazîfeye da'vet için yalnız
Gideceğim hükûmete ben kendim.
Her ferdimiz bu fikirde olmalı
Gönüllere fedâîlik dolmalı
Bağırmalı: Ya adâlet, ya ölüm.»

Sonunda Padişah, Hamidiye alayını ve liderlerini başka bir yere nakleder.

Abdülhamid'in baskı idaresi artık son günlerini yaşamaktadır. 1908 Temmuzun'da Jön Türklerin isyanı Padişaha Meşrutiyeti tekrar ilân etmeğe ve Meclisi açmağa zorlar. Ziya bu haber karşısında çok heyecanlanır ve nutuklarıyla yeni nizamı destekler. Diyarbekir'in ücra bir kasabasındaki memurlar, ileri gelen din adamları, aşiret reisleri gibi gerici unsurlar henüz etkinliklerini muhafaza etmekte ve Jön Türk hükümeti taraftarlarına bir çok güçlük çıkarmaktadırlar. Ancak Nisan 1909 da Padişah

tahtını terk ettikten sonradır ki **Ziya** ve arkadaşları serbestçe çalışabilirler. **Ziya,** verdiği konferanslar sayesinde İttihat Terakki'nin mahallî şubesinde parmakla gösterilen bir liderdir artık. Aynı zamanda Diyarbekir'deki Peyman ve Dicle gazetelerinin çıkmasında büyük katkısı olur ve bu gazetelere makale ve şiirler yazar. 1909 da İstanbul'a uğrayan **Ziya,** Diyarbekir'e ilk okul müfettişi olarak döner. 1909 sonbaharında **Gökalp**'in hayatında yeni bir merhale başlar. Diyarbekir temsilcisi olarak Selânikteki İttihad ve Terakki kongresine davet edilir. Merkez-i umûmî üyesi seçilir. Bu görevi mütareke (1918) sonunda fırka feshedilinceye kadar devam edecektir. Cemiyet, Jön Türk idaresi boyunca perde arkasından devletin bütün işlerini bilfiîl idare eder. Üyeler nâzır gibi hareket ediyorlardı, gerçi nâzır değildiler ama çoğu hakiki nâzırlardan daha nüfuzluydu. Bilhassa ikinci döneminde (1913 den itibaren) Jön Türk rejimi bir parti diktatoryasına dönüşür. Bir çok bakımdan **Abdülhamid**'in idaresinden daha mutlak bir idaredir bu.

Selanik'e yerleşen **Ziya,** artık millî bir simadır. Yeni idareciler, özellikle istikbalin Sadrazamı **Talat Bey** onu yakın arkadaş telâkki eder. **Ziya,** Selânik'de liberal Türklerle ve Avrupalı çevrelerle temas kurar. O günlerde, Selanik'in entellektüel ve ekonomik hayatında hâkim bir rol oynayanlar gayri müslim cemaat yani nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Yahudiler, Hristiyanlar ve Dönmelerdir. İttihad ve Terakki'de faal bir rol oynayan bu topluluklar Batı kültürüyle ve daha da çok Fransız Kültürüyle yetişmişlerdi. **Ziya**'nın siyasî tutumu da diğer Jön Türklerinki gibi bu kozmopolit çevrenin etkisindeydi. Bu dönemde **Ziya,** Osmanlıcılık'a, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin bütün vatandaşların eşitliğine inanıyordu. İslâmiyete ise o kadar önem vermiyordu. Öte yandan, Balkan Harbinin kısa bir süre öncesine kadar Selanik'i dünya politi-

kasının en nazik bölgesi haline getiren millî temayüller ve mücadeleler de **Ziya'nın** düşüncelerini damgalar. Türk milliyetçiliğinin ilk işaretleri o yılların yazılarında görülebilir.

Bu batı muhitinde **Ziya,** Avrupa felsefesi ve sosyolojisine merak sarar. Dost çevrelerinde, Fouillée, Tarde, ve Le Bon gibi Fransız mütefekkirleri üzerine konferanslar verir. Bu dönemde, yakınlarından biri Ali Haydar, **Ziya'**nın daha o günlerde Fransız sosyologu **Durkheim'**i (1858 - 1917) okuduğunu söyler. **Durkheim,** daha sonra başlıca üstadı olacaktır. **Ziya'**nın. Oysa Ülken'e göre Gökalp, arkadaşı Hüseyin Zâde'nin tesiriyle ancak 1912'lerde **Durkheim'**i tanıyacaktır. Hakikat şu ki: **Gökalp'**in Selanik dönemindeki yazılarında **Durkheim'**in fikirlerine rastlanmaz.

1911-12 yıllarında **Ziya,** Selanikte İttihad Terakki Sultanisine felsefe ve sosyoloji hocası tâyin edilir. Galiba Türk müfredat programına sosyoloji dersi bu devirde girer. Şüphesiz bu yenilik **Ziya'**nın tesiriyle olmuştur. Üstelik Parti Gençlik kolunun da başına geçer. Konferansları kalabalık bir dinleyiciyi toplar çevresine ve etkisi, daha da çok, genç nesil üzerinde gün geçtikçe artar. Hatta Parti liderleri bile **Ziya'**yı hareketin başlıca entellektüel kuvveti olarak kabul ederler. Bununla beraber **Ziya** siyasette fiîli olarak hiçbir zaman kalmıyacaktır. Partinin kurduğu hükümetlere girmez, nazarî araştırmaları tercih eder. Ona göre siyaset ve akademik çalışma birbirleriyle bağdaşmaz.

Selanikte faal bir siyasî gazetecidir. 1911'den itibaren çeşitli dergilerde **Tevfik Sedat, Demirtaş, Gökalp** imzasıyla makaleler ve şiirler neşreder. Sonra Gökalp onun değişmez yazı - adı olur.

Selanik entellektüel ortamından cesaret bulan **Gökalp**

17-18 yaşlarındayken Türk Milleti'nin sosyolojisi ve psikolojisi alanında yaptığı araştırmaları neşreder.

O devirde Selanikte tanınmış yazar **Ömer Seyfettin**'in iştirakiyle **Ali Canib**'in yayımladığı en seçkin dergi **«Genç Kalemler»**dir. Genç Kalemler, halk kitleleri tarafından anlaşılmayan yabancı kelimeleri Osmanlı dilinden çıkarmak için savaşmaktadır. Kültür kalkınması için bir Türk millî dilinin yaratılması şarttır. Daha 1909 larda halk diliyle şiirler yazan Gökalp bu girişimi destekler. Ne var ki, ona göre yalnız dilde reform kâfi değildir. Hayatın tüm sahalarında sosyal reformlara ve millî dirilişe de ihtiyaç vardır. Yavaş yavaş **Gökalp**'in Osmanlıcılık mefkûresi yerini Türk Milliyetçiliğine bırakır. **«Yeni Hayat»** ve **«Yeni Kıymetler»** başlıklı makalelerinde bu iki mefkûre yan yanadır henüz. Fakat **Ziya**'nın dediği gibi, daha 1911 lerde yayımlanan ve bütün düşüncelerinin özeti olan Turan manzumesi Türkçülüğün katıksız bir ifadesidir.

1912'de Balkan Harbi patlar. İttihat ve Terakki Cemiyetinin karargâhı İstanbul'a nakledilir. **Gökalp**'de İstanbul'a yerleşir. Burada yazar ve hoca olarak faaliyetleri daha verimli bir devreye girer. Bu dönemden itibaren düşüncelerinde büyük etki yapan **Durkheim** sosyolojisine dayanarak **Ziya,** sosyal ve kültürel konular üzerinde sistemli araştırmalar yapar. Hayatının bu en önemli devresi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına rastlar. Balkan Muharebesinin neticesi olarak Türkler Rumelideki bütün topraklarını kaybeder ve Osmanlıcılık hayalleri de siyasî sahneden silinir. Halifeye sadık sünnî müslüman çevreler hâlâ imparatorluktan kalan toprakları korumak ümidindedirler. Ne yazık ki Arnavutluk (1912) ve Hicaz (1916) gibi müslüman eyâletlerdeki isyanlar bu ümidi suya düşürür. Gerçek şu ki milliyetçi ve pan-Turancı mefkûreler Türk intelijansiyasını daha çok çekmektedir. Bu mefkûre-

leri ilk ortaya atanlardan biri de **Gökalp'tir**. Ve artık bütün çabasını bu mefkûrelerin nazarî izahına harcayacaktır. İstanbul'da, Türk milliyetçiliğinin merkezi olan Türk ocağına üyedir. Ve çok geçmeden de arkadaşı **Akçuraoğlu Yusuf'un** çıkardığı « T ü r k Y u r d u »nun yazı işleri müdürlüğüne getirilir. Bu dergide bir seri makale neşreder. Bu makeleler daha sonra **«Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak»** ismiyle ayrı bir kitap halinde basılacaktır. Yazılarını çoğu İstanbul'da **«Halka Doğru»**, **«İslâm Mecmuası»**, **«İçtimaiyat Mecmuası»** ve bilhassa **«Yeni Mecmua»**da yayımlanır. 1917 lerde çıkan bu önemli haftalık dergi o kadar az maddî imkânlara sahiptir ki, **Gökalp'in** isteği hilafına, dergi Jön Türk hükümetinden tahsisat almak zorunda kalır. Bununla beraber Türkiyede çıkan en iyi dergi sayılmaktadır. Tanınmış yazarlar, zamanın tarihçi ve şairleri dergiye katkıda bulunurlar. Derginin siyaseti **Gökalp'in** çizdiği siyasettir. Bütün makalelerde onun tesiri görülür. Yeni Mecmua 1918'de kapanır. Bu tarihe kadar 66 sayı çıkmıştır. Hepsinde de yazıları vardır **Gökalp'in**. Bunlara ilâveten, **Gökalp** iki şiir kitabı yayımlar: **«Kızıl Elma»** (1914-15) ve **«Yeni Hayat»** (1918)

İttihat ve Terakki Fırkasının merkez-i umûmî üyesi olarak **Gökalp,** sosyal, hukuk ve kültür meseleleriyle uğraşmıştır. Türk lonca tarihini, derviş tarikatlarının gelişmesini, ve azınlıklar -bilhassa Türkiyedeki Ermeniler- meselesini incelemiştir. Fırka liderlerinin isteğine uyarak millî terbiye üzerine bir rapor hazırlar. Kütüphânelerin, İstanbul Üniversitesinin ve medreselerin islahında faal bir rol oynar. 1917 Sonbaharında Fırkanın Kongresine medreselerin kapanması ve Şeyhülislâm müessesesinin lâğvını teklif eden uzun bir muhtıra sunar. Vakıflar müessesesinde ve aile hukukunda köklü islahat yapılmasını ister. Tekliflerinin büyük bir bölümü Fırkaca benimsenir ve

Birinci Dünya Savaşında Hükümet tarafından yürürlüğe konur.

Üniversite hocası olarak genç nesil üzerindeki nüfuzu da artar. Medreselerin birinde sosyoloji hocalığı yaptıktan sonra İstanbul Üniversitesine profesör olarak atanır. (1915) Derslerinin bir kısmı basılmıştır, geri kalan kısmı ise not halindedir. İktisat profesörü **Yusuf Kemal**'le beraber İktisat Derneği'ni kurarlar. Burada da **Gökalp** sık sık iktisat ve sosyal meseleler üzerine dersler verir.

Birinci Cihan Harbi başlangıcından itibaren Türk entellektüel hayatında önde gelen simalardan biridir **Ziya.** Turancı **Hüseyinzâde Ali,** şair **Yahya Kemal,** kısa hikâye yazarı **Ömer Seyfettin,** siyasi gazeteci **Ağaoğlu Ahmet,** tarihçi **Halim Sabit,** Türk ocağı reisi **Hamdullah Suphi** v.s. yakın arkadaşlarındandır.

O zamanki şakirtlerinden ve genç meslekdaşlarından çoğu Cumhuriyet döneminde önemli mevkiler işgâl etmişlerdir. Bunların arasında tanınmış Türkolog **Köprülüzâde Fuat.** romancı **Halide Edip, Falih Rıfkı** (Ulus), **Necmeddin Sadak** (Akşam), **Ahmet Emin Yalman** (Vatan) gibi meşhur gazeteciler de vardır.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Cihan Harbinde yenik düşünce **Gökalp**'in İstanbul'daki çalışmaları son bulur. Mütarekeden sonra (1918) Jön Türk ileri gelenleri memleketi terk eder. Gökalp ise, dostlarının ikazlarına rağmen payihatta kalıp üniversitedeki derslerine devam eder.

Müttefik kuvvetler İstanbul'u işgâl edince Ziya yeni Türk Hükümeti tarafından (1919) tutuklanır ve Bekirağa Bölüğü hapishânesinde yatar. Diğer İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle beraber Türk Askerî mahkemesine çıkarılır. Ermeni katliamına yol açan tahriklere katılmakla suçla-

nır. Hakkı Süha'ya göre **Gökalp,** katliamı tamamen redder. Ermenilerin ölümüne arkadan hançerledikleri Türklerle yaptıkları savaşın sebep olduğunu söyler. Bununla beraber Ermenilerin ülke dışına çıkmalarını tasvip etmiştir. Askerî mahkeme **Ziya**'yla arkadaşlarını memleketten sürer. 1919 yazında bir İngiliz gemisi onları Maltaya götürür.

Burada Gökalp tek hocalı bir çeşit üniversite kuracaktır. Aralarında eski hükümet nazırlarının ve mebusların bulunduğu kader arkadaşlarına felsefe, sosyoloji ve edebiyat üzerine konferanslar verir. Evet... sürgün acıdır, üstelik para sıkıntısı... Ama yine de **Ziya** büyük bir sükûnete kavuşmuştur. Arkadaşlarının maneviyatını da yükseltmeğe yardımcı olur. İyimserliğinin ifadesi ailesine yazdığı mektuplarda göze çarpar, özellikle kızı Semiha'ya. Gerek mektuplarında, gerek Malta konferanslarında Türkçülük ve millî diriliş mefkûrelerini sürdürür. Dört yıllık yıpratıcı savaştan Osmanlı İmparatorluğu'nun yenik çıkması, ülkenin düşman tarafından işgâli, Sevr muahedesinin ağır şartları, memlekette hüküm süren anarşi **Gökalp**'in ümidini sarsmayacaktır. Türkiyenin tekrar kalkınacağından emindir. **Mustafa Kemal**'in Anadoluda başlattığı istiklâl savaşına ait ilk haberler imanını daha da pekiştirir. 1921 de Gâzi'nin Yunanlılara karşı zaferinden sonra Gökalp ve arkadaşları hürriyetlerine kavuşup Türkiyeye dönerler.

Gökalp, oldukça soğuk karşılanır. Ankara'daki yeni idareciler, savaşı kaybedip memleketi harabeye çeviren İttihat ve Terakkiye karşı dostane hisler beslemezler ve **Ziya**'ya henüz müttefiklerin işgâlinde bulunan İstanbul Üniversitesinde profesörlük görevi iade edilmez. Ankara'da da bir iş bulamaz. **Ziya.** Ailesiyle beraber Diyarbekir'e dönmekten başka çaresi yoktur. Bir süre Diyarbekir mu-

âllim mektebinde ve lisede psikoloji, edebiyat dersleri verir. Aynı zamanda Sıhhat Bakanlığı için Kürt aşiretlerin durumuna ait geniş bir rapor hazırlar. Daha da mühimi **Ziya**'nın dergi faaliyetlerinin yenilenmesidir. Ankara'daki dostları yardımıyla Haziran 1922 den itibaren **Mustafa Kemal**'i ve onun siyasetini destekleyen haftalık bir dergi çıkarır: Küçük Mecmua. Maddî imkânsızlıklar yüzünden derginin baskısı pek ilkeldir. Bununla beraber aşağı yukarı yazıların büyük bir kısmı **Ziya**'nın kaleminden çıkan bu mütevazi dergi, Türk düşünce dünyasında çok şerefli bir yer kazanacaktır. Makalelerin çoğu İstanbul gazetelerine alınır. **Falih Rıfkı** şöyle yazar o günlerde: «Bu dergi vasıtasıyla **Gökalp**, İstanbul'un düşünce temayüllerini idare etmektedir» Diyarbakırdan. Derginin kapanma tarihine kadar (Mart 1923) **Gökalp** yüzden fazla şiir ve makale yayımlar Küçük Mecmuada. Bundan sonra yazıları İstanbul'da **«Yeni Mecmua»**, **«Cumhuriyet»**, **«Yeni Türkiye»**, **«Hâkimiyet-i Milliye»** gibi dergi ve gazetelerde çıkar.

1922 sonunda Telif ve Tercüme Heyeti'ne reis atanır, ve Ankara'ya yerleşir. Bu yeni imkânlar sayesinde Avrupa dillerinden klâsik eserler tercüme etmeyi düşünür. Eski Türklerin dinleri üzerinde bir kitap yayımlar: Türk Töresi.

Bu, Türkiyede korkunç bir iç-savaş dönemidir. İstiklâl Harbinin kazanılması üzerine (1922) eski İttihat ve Terakki liderleri yeniden fırkayı kurmaya çalışır. **Gökalp**'i de davet ederler ama o reddeder. Gâzi'ye sâdık kalmayı tercih etmiştir. 1923 seçim devresi **Mustafa Kemal**'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyeti adıyla kurulan partisi için propaganda kampanyasına bilfiil iştirak eder. Daha sonra bu fırka, Halk Fırkası ismini alacaktır. «D o ğ r u Y o l» adlı risalesinde Gâzi'nin Dokuz Umde diye vaaz ettiği parti programını tahlil ve izah eder. Ağustos 1923 de meclisin ilk oturumunda Diyarbekir'i

temsil etmiştir. Mektep müfredatında cezri değişiklikler öneren ve yeni kitaplar yazmak için uzmanlar celb eden Meclis Eğitim Komitesi'ne üye seçilir. Bunun üzerine **Gökalp** bir çok telif kitap çıkarmayı üzerine alır. Bunlardan **«Türk Medeniyeti Tarihi»**nin ilk cildi ölümünden sonra 1925 de neşredilir. Aynı dönemde bir çok eski Türk masalları **(Altın Işık)** ve **«Türkçülüğün Esasları»** da yayımlanır. Bu kitap, **Gökalp** düşüncesinin bir özeti mahiyetindedir.

Ankara'da **Mustafa Kemal'**le karşılaşır ama münasebetleri hiçbir zaman dostane olmamıştır. Bir süreden beri Gökalp'in sıhhati bozulmaktadır. Ankara'da tedavisi mümkün olmayan **Ziya** İstanbul'a gelir. Ama Fransız hastahânesindeki doktorlar da onu sıhhate kavuşturamaz. Ölümünden bir kaç gün önce **Mustafa Kemal'**den bir telgraf alır. Bütün masraflar ödenerek tedavi için Avrupaya gitmesi teklif edilmektedir. **Gökalp** telgrafa cevabında Gaziden ölümünden sonra ailesine yardım edilmesini ve **«Türk Medeniyeti»** hakkındaki kitabının yayımlanmasını ister.

Ekim 1924 de 48-49 yaşlarında öldü. Sultan Mahmut mezarlığına defnedildi. Cenazesi, dostları ve talebelerinin iştirakiyle millî bir hadise olmuştur. Meclis, yoksul karısına ve çocuklarına maaş bağlamağa karar verir.

Gökalp'in dostları onu tipik bir ilim adamı olarak tarif ederler. Ciddi, çok konuşmaz, lâklakiyattan, şakadan hoşlanmaz. Pek canlı değildir, kendi düşünceleriyle sarhoştur adeta. Çevresiyle meşgul olmaz. Ama hele karşısına candan ilgilendiği bir konu geçsin, birden sıyrılıverir hayallerinden, fikirlerini açık seçik ve kuvvetle savunmağa başlar. Mizaç itibariyle mütevazi ve utangaçtır. Çolpa hareketleri ve muaşeret bilgisizliğiyle küçük bir kasabadan geldiğini ortaya koyar. Bütün çabalarına rağmen Do-

ğu Anadolu şivesinden kurtulamamıştır. İstanbul'lu arkadaşları yanında küçüklük duygusuna kapılır, o belâgatli, canlı, neşeli arkadaşları... **Ziya**'nın entellektüel yetenekleri ve mefkûreciliği karşısında büyük saygı duyan bu arkadaşları onun bilgice tavırlarını alaya almaktan da geri kalmamışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

GÖKALP'DEN KALAN

I — FELSEFÎ TEMELLER

Ziya Gökalp, gençliğinin ilk yıllarında, felsefeye fazla ilgi göstermez. Başlıca meşgalesi sosyal ve siyasî meselelerdir. Felsefeyle ancak doktrinlerine nazarî bir temel bulmak için uğraşır. **Gökalp**, bu ilgisizliği her zamanki gibi, içinde bulunduğu toplumun durumuyla izah eder. Türkler için felsefeyle uğraşacak zaman gelmemiştir henüz. Sonsuz savaşlara girişmiş, güç iktisadî şartlar içinde yaşayan bir milletin böyle bir lükse ayıracak zamanı yoktur. Türk aydınlarının başlıca görevi, hayatî bir ehemmiyet arz eden iç ve dış problemlere çözüm yolu bulmaktır.

1908 ihtilâli, siyasî bir ihtilâldir. Şimdi, millî hayatın bütününü kucaklayacak bir içtimaî ihtilâle ihtiyaç vardı, yeni değerlere dayanan bir ihtilâl. **Gökalp** bu değerleri ararken önce irade felsefesinin cazibesine kapıldı. 1911 de akıl hocaları **Renouvier, Boutroux, Fouillée'dir.** Bugün felsefe gerçek konusunu bulmuş ve sosyal hayatımızı yöneten siyasî, hukukî, ahlâkî değerlerle uğraşmaya başlamıştır. Benimsediği bir başka görev de insanlığı yük-

seltecek değerleri yaratmaktı. Bugünün felsefesi umûmî ahlâktır. Metodu artık keşif ve tahlil değil, değerlendirme ve yaratmaktır. (Genç Kalemler, 1911)

İyi ama, insan değerler yaratabilir mi? O da, bütün madde alemine hâkim olan determinizm kanunlarına tâbi değil mi? **Gökalp,** bu suâlin cevabını **Fouillée**'nin **«Kuvvet Fikirleri»**'nde bulur. İnsan zihni, kendi kendilerini gerçekleştiren ve dış aleme nüfuz ederek birer vak'a haline gelen fikirler imâl edebilir. Ama bu fikirlerin mevhume değil, mefkûre olmaları için maddî ve fizik âlemin temayüllerine uygun olmaları lâzımdır. Kuvvet-Fikirler madde alemini, kuvvet-hisler sosyal hayatı yönetir.

Ne var ki, **Fouillée, Gökalp**'i uzun zaman tatmin etmez. **Durkheim**'i bulur. Çünkü, **Fouillé** cemiyetin temeli olarak ferde önem verir. Oysa **Gökalp**'e göre, tarihin temel faktörü cemiyettir. Hürriyet deyince de aklına gelen, ferdin devlete veya dine karşı bağımsızlığı değil, millî bağımsızlık ve demokratik idaredir. **Fouillée,** madde ile ruhu birbirinden ayırmaz. **Gökalp** ise pozitivisttir. Ona göre felsefe, müsbet ilmin temelleri ile çatışmamalıdır.. Maddî âlemin kanunları manevî âleme tatbik edilemez, ama bu manevî hadiselerin ilmî izahı yapılamaz demek değildir. **Boutroux**'ya göre, varlık dört şekil arzeder: madde, hayat, ruh, ve cemiyet. Herbirinin kendine has kanunları vardır. Herbiri ayrı bir ilmin konusudur. Determinizmden hürriyete giden bir yol bu. **Gökalp,** ahlâk ve dini daha aşağı merhalelerin determinizminden kurtarmak için **Boutroux**'nun bu tasnifinden faydalanır. Fakat o da **Durkheim** gibi bu son merhalede de belli bir determinizm olduğuna inanır. Sosyal hayata hükmeden bu determinizm, kendine has bir determinizmdir. İnsanın yaratıcı faaliyetini mümkün kılan çok daha elastiki bir determinizm.

II — SOSYOLOJİK MEFHUMLAR: MEFKÛRE

Gökalp, temel meselesine **Durkheim** sosyolojisinde cevap bulur: İçtimaî; hayatı yöneten değerler veya mefkûreler nelerdir? Bu mefkûrelerin mahiyetleri nedir? Nasıl tesir ederler? **Durkheim**'e göre ahlâkî, dinî ve estetik değerler içtimaî olaylardır; cemiyetin tekâmül kanunlarına bağlıdırlar.

Gökalp'in mefkûre anlayışında iki merhale tesbit edebiliriz. İlk merhale **«Türk Yurdu»**ndaki makalelerinde göze çarpar: mefkûre,cemiyetin kendi hakkındaki şuurdur. Buhran çağlarında uyanan bir şuur. Cemiyet kendi mahiyetini, menşeini ve vazifesini idrak eder. Tek tanrılı dinler doğar. Milliyetçilik de böyle bir buhran anında doğmuştur. **Gökalp** pozitivist olarak, mefkûreyi, metafizik bir dünyaya iten nazariyeleri de benimseyemezdi, ferdin kafasında doğan ve ferdin topluma kabul ettirdiğini ileri süren nazariyeleri de. Gerçi bu nazariyeler mefkûreyi dünyevîleştirirler ama ona sübjektif ve yapmacık bir mahiyet vererek reâliteden uzaklaştırırlar. Müsbet ilimlerin kabul edebileceği tek nazariye, mefkûrelerin objektif bir varlık olduğunu isbat edendir. Bu nazariyeyi **Durkheim** sosyolojisinde buluyoruz. Mefkûre bu hudutlu mânâda,cemiyetin bütün faaliyetlerini yöneten gizli bir kuvvettir. Fakat mefkûre, belli bir içtimaî temele dayanmak zorundadır, yani fert cemiyetin dışında değerler icad edemez. Bunlar, daha önce cemiyetin ruhunda gizli birer istek olarak yaşamış olmalıdırlar. Yapılacak tek şey onları keşfetmektir. Zamanla mefkûre kelimesi daha geniş bir mânâ kazanır. Mefkûre, cemiyetin kendi hakkındaki şuuru olarak sınırlanmaz. İçtimaî ruhun-peri masallarından, dinî inançlardan, ahlâkî, hukukî hatta iktisadî anlayışına kadar-bütün tecellileri mefkûre olabilir. Bunun için, maa'şeri tasavvur haline gelmeleri, yani maa'şeri vicdanda akisler bulmaları

lâzımdır. Ne var ki, gerçek bir mefkûre büyük heyecanlar uyandırmalıdır. Mefkûre şöyle tarif edilebilir: hissî kesafet kazanan maa'şeri fikirler.

Örf, cemiyetin bünyesiyle beraber değişir. Kanunlar, tebellür etmiş örflerdir. Onlar da cemiyet ile beraber değişirler. Örf, yalnız maa'şeri şuurdan ibaret değildir, cemiyetin kabul ettiği değerlerdir. Yâni mefkûreye yakın bir mânâ taşır. Örf, cemiyetin tasvib ettiği âdetlerdir. Örf, giderek bid'atları da kucaklar.

FERD VE CEMİYET

Mefkûreler, daha doğrusu mefkûre (cemiyetin kendini tanıması) mâ'şerî bir vecid halinde doğar. Ferd bu vecdin ateşi içinde eriyerek iştimaî şahsiyete kalbolur, menfaatlerini unutur ve bütün gücünü cemiyetin menfaatine hasreder. Böyle anlarda doğuştan hodbin olan fert, cemiyet uğruna hayatını da feda etmeğe hazırdır. Cemiyetin kutsiyetini anlar ve bu kutsiyetin kendisine insanüstü bir kuvvet verdiğini hisseder. Fert, kesif bir içtimaî şuur içinde yaşayarak, « B e ş e r » seviyesinden « i n s a n » seviyesine yükselir. Şu halde en yüksek ahlâkî gayesi ferdiyetini şahsiyete yükseltebilmesidir. Ferdiyet, insanın karışık maddî yapısından, yani hayvanî ve şehvânî varlığından ibarettir.

Ferd bu maddî âmiller zincirinden koparak, kucağında yaşadığı cemiyetin üyeleriyle müşterek mefkûrelere uygun düşünmeyi ve hareket etmeyi öğrenince şahsiyet olur. İnsanın maddî güçlere doğrudan doğruya tâbi olmayan kısmına eskiden ruh denirdi. Şahsiyet kelimesinin sembolik bir ifadesinden başka bir şey değildir bu tâbir. Şahsiyet cemiyetin şuurunda mevcut ve ferdin şuuruna akseden düşünce ve hislerin, kısacası, ideâllerin bütünü olarak tanımlanabilir.

İlâhiyatçılar, ruhla beden arasında hiçbir ortak cevher olmadığını ileri sürerler. Nitekim, şahsiyetin kaynağını ferdiyette arayan hedonistlerle (hazcılar) faydacıların teşebbüsleri de başarısızlığa mahkûmdur. **Boutroux**, ruhla bedenin iki ayrı aleme, başka bir tabirle, varlığın iki farklı merhalesine ait olduklarını ispat etmiştir. Ferdiyetin merkezi, ferdin şuurunda ve hissî tecrübelerindedir: neşe, keder, korku, hiddet gibi. Şahsiyet ise, insan vicdanındaki içtimaî unsurlarda belirir. Bütün insanlarda mevcut olan ferdî şuur, psikolojinin konusudur. Şahsiyetin incelenmesi ise sosyolojinin vazifesidir. Psikoloji ahlâk, din, estetik gibi mefkûre ve hislerle uğraşmaz. Zira bunların hepsi içtimaî hadiselerdir ve ancak içtimaî metodlarla izah edilebilir.

Ziya Gökalp de, **Durkheim**'e uyarak iptidai bir cemiyette şahsiyetin az geliştiğini ileri sürer. İş bölümünün ortaya çıkmasıyla cemiyet daha fazla farklılaşır ve fert siyasî, dinî, meslekî çeşitli içtimaî zümrelerle temas kurar ve çeşitli şuurlar kazanır. Ferdî şahsiyetin temeli budur. Ferdin fikirlerini, zevklerini bu şuur yoğurur. Bu yeni tip insan Avrupada rönesansla yaşıttır. Orta-çağda yaşayan Türkler de ve diğer Müslüman milletler de henüz ortaya çıkmamıştır. Tam gelişmiş şahsiyet, yalnız arzularının tahakkümünden değil, köhne geleneklerin ve resmî fikirlerin zincirinden de kurtulan insan demektir.

«Halk hükümdarların yolundan gider» iddiasını hiçbir hür şahsiyet kabul etmez. Gökalp, bu direnişi göklere çıkarır, çünkü tam bir liberaldir. Ama en gelişmiş şahsiyetin bile ma'şerî şuuru aksettiren içtimaî faktörlerin bir mahsulü olduğunu da belirtir. Gökalp, hür şahsiyet hakkındaki liberal görüşü, Sultan'ın mutlak hâkimiyetine ve İslâmiyet'in nasçı zihniyetine karşı açtığı savaşa hizmet ettiği ölçüde kabul eder gibidir.

Mizaç itibariyle kollektivisti, **Durkheim**'in cemiyetin

fert üzerindeki hâkimiyeti prensibini bütün kalbiyle kabul ediyordu. Cemiyetten anladığı, gerici ve hâkim sınıfın mefkûre ve hisleri değil, halkın mefkûre ve hisleriydi. Ona göre ferdiyetçilik, mefkûreden mahrumiyeti ifade eder. Şüpheciliğe götürür insanı. Ahlakî kararsızlıktır, hayal kırıklığıdır, ümitsizliktir. Herhangi bir cemiyette ferdiyetçiliğin hâkimiyeti o cemiyetin çöküşüne bir işarettir. Böyle bir merhaledeki cemiyetin ayırıcı vasfı -bu asrın başlangıcında Türk cemiyetinde olduğu gibi- akıl ve sinir hastalıkları, bilhassa intiharların artışıdır. **Gökalp**'in de kollektivizm inancı İslâmiyet'in müminler arasındaki kardeşlik, eşitlik geleneğine dayanır. **Gökalp**, **Durkheim**'in nazariyelerini benimsemeden yıllarca evvel bir bayram dolaysiyle bu konuyla ilgili bir şiir yazmıştı.

Gökalp, fikirlerini irade hürriyetini inkâr eden Cebriye Mezhebi'ne dayamak ister. Bir bakıma haklıdır da. Çünkü insan ekseriya kendi iradesine göre hareket ettiğine inanır, oysa kucağında yaşadığı cemiyetin mefkûrelerine itaat eder... **Gökalp** böyle düşünürken **M. Şemseddin** gibi bazı Müslüman islahatçılar, Cebriye Mezhebi'nin hakiki Müslüman ruhuyla çatıştığını isbata çalışıyorlardı. **Gökalp**, ferdin cemiyetle kaynaşmasını ve kendini cemiyete feda etmesini ister. Bu istekde İslâmî bir temayülün, yani tasavvufun tesirini görmek kabildir. Mutasavvıf (sûfi) insanı bencillikten kurtulmağa, ilahî iradeye teslim olmağa ve Allah'ın içinde erimeğe (fenâfillah) çağırır. **Gökalp**'in içtimaî heyecan yaratan mefkûreye vecid demesi bir tesadüf değildir. Vecid, İslâm tasavvufunda kendinden geçme mânâsında kullanılan bir tabirdir. **Gökalp**, şiirlerinin birinde şöyle der:

«Gövdelerde kesret var
Gönüllerde vahdet var
Fertler yok cemiyet var
Lâilâheillallah.»

Ama bu Allah, Kur'anın Allah'ı değildir artık; sufinin manevî varlık dediği Allah da değildir. **Gökalp**'in Allah'ı cemiyettir.. O'na kutsiyet atfeder. O'ndan fertlere geçen ruha « t e v f i k » ismini verir ve taleplerini ilâhî emirlere benzetir. İnsan şahsiyetinin kutsallığı, ma'şerî şuura sahip olduğundan dolayıdır. Cemiyetin ruhu, ilâhî ruhun yerini alıyor. **Gökalp**'in cemiyeti tanrılaştırması, **Durkheim**'den gelen bir görüştür. Fransız sosyologuna göre, insanda -fıtraten- cemiyet karşısında bir tâbilik, başka bir deyişle, mâdunluk hissi vardır, boyun eğer cemiyete.

Bu duygu dinde müşahhas ve remzî kisveye bürünür. İlim ise bu hissi açık ve aydınlık bir dille tasvir eder.

İnsan olgunlaştıkça -fertle, «en yüksek» kudret arasındaki münasebetleri izah eder- müsbet ilim, daha doğrusu sosyolojji, dinin yerine geçer. Bu «en yüksek» kudret'in adı dinde Tanrıdır, sosyoloji'de cemiyet...

MİLLET

Gökalp, millet konusunda **Durkheim**'in nazariyesini düpedüz değiştirir. (hem de keyfi olarak). **Durkheim**'in cemiyeti yerine milleti koyar. Oysa, Fransız ictimaiyatçısı için millet, modern insanın aid olduğu çeşitli içtimaî zümrelerden sadece biridir. **Gökalp,** cemiyette bulduğu bütün ilâhî vasıfları millete aktarır; Tanrı inancı yerine millet inancını koyar. Milliyetçilik bir din olmuştur artık. Millî topluluğun tanrılaştırılması daha başka sonuçlar da doğurur. Gökalp, cemiyet ne isterse o olur demekle kalmaz, cemiyetin her istediği ahlâken de iyidir der. Bütün mefkûrelerin kaynağı olan cemiyet, en üstün manevî otoritedir. Bundan başka, yüksek ahlâkî bir davranış nümûnesini sunar; çünkü, bencil ferdin aksine, cemiyet mefkûrele-

rini gerçekleştirmek için hiçbir fedakârlıktan çekinmez. Böyle bir anlayışın tehlikeleri ortadadır. Mademki belli bir cemiyetin menfaatinden daha yüksek bir değer yok, o halde bir cemiyet diğer cemiyetlerle münasebetlerinde hiçbir ahlâkî kayda tâbiî değildir. İdeâl cemiyet millî cemiyettir diyen **Ziya Gökalp,** aşırı milliyetçiliği kabul eder: Her türlü milletlerarası mükellefiyetleri reddeden aşırı bir milliyetçilik. Gökalp, fert için ve millet için birbirinden farklı manevî ölçüler ileri sürdüğünü farkındadır. Gökalp'in gerek millete, gerekse ferde yüklediği tek görev ahde vefadır.

«Cemiyet en yüksek otoritedir» nazariyesini ortaya atan **Durkheim** de bu tehlikeleri farkındaydı. Madem ki ferdin bencilliğini tehdid eden içtimâî bir gruptur, öyleyse grupların bencilliğini kontrol eden ve onları içine alan daha geniş bir grup olmalıdır. Bugüne kadar ülke veya devletten daha büyük içtimaî bir teşekkül yoktur. Zira, insanlık gerçek bir cemiyet teşkil etmek için lüzumlu olan müşterek şuura ve müşterek mefkûreye henüz sahip değildir. Ama beynelmilel cemiyeti milletten daha yüksek manevî bir değer addeder ve daha büyük içtimaî topluluklara doğru bir gelişme tasavvur eder. Bugün, milliyetçilikle kozmopolitliği uzlaştırmanın tek yolu vardır: Ahlâkın sınırladığı manevî bir vatanperverlik. Milliyetçiliği müdafaa edenler, **Durkheim**'in biraz müphem ve çocukça nikbin yazılarında (bilhassa Birinci Cihan Harbi sıralarında) kendi davâlarına deliller aramış ve bulmuşlardır. **«Millet Tanrıdır»** fikri **Durkheim**'in yazılarında varılan açık bir neticedir. Ama millet kavramı ancak insanlık fikri gerçekleştiği ölçüde nihai bir mefkûre olabilir. İleride de görüleceği gibi, her türlü enternasyonalizm fikirlerine şüpheyle bakan **Gökalp,** bu şartı kabul etmez. Milletin en mükemmel cemiyet olduğu inancı **Gökalp**'in ilk yazılarında bile bulunur. 1911 de yayınlanan **«Yeni Hayat**

ve Yeni Kıymetler» adlı makalesinde, **«bugün insanlık kendi ifadesini milliyet mefhumunda bulmaktadır»,** der.

Durkheim'i tanıyınca onun nazariyelerini benimser; çünkü bu nazariyeler:

1) Millet, insanlığın bugüne kadar idrak ettiği en yüksek tekâmül merhalesidir inancına ilmî bir destek sağlar.

2) Türk Milleti'nin nasıl bir tekâmül merhalesine ulaştığını, hangi kültürel kıymetlerin ve içtimaî müesseselerin eskimiş olduğunu binaenaleyh ilga edilmesi gerektiğini, hangilerin bugünkü durumla hemahenk olduğunu ve netice olarak idame ettirilip geliştirilmesi lâzım geldiğini anlamasına yardım eder.

Gökalp, Durkheim mektebinden cemiyetin tarih boyunca dört esas merhaleden geçtiği teorisini alır:

1) Aşiret (ilkel veya göçebe toplum),
2) Kavim (akrabalığa dayanan toplum),
3) Ümmet (müşterek bir dine sahip olan toplum),
4) Millet (fertlerin birbirine kültürle bağlandığı toplum).

Eski Türk tarihine meraklı olan **Gökalp,** ilkel cemiyetin mahiyetini ve kavmî sıhriyete dayalı ilk devlet şekline nasıl geçildiğini uzun uzun anlatır. Bu gibi toplumlarda nihai faktör ırktır. Nitekim, ilk İslâm cemiyetinde Arapların hâkimiyeti de bunu gösterir. Bundan sonra cemiyet teokratik merhaleye girer. Bu merhalede otokratik bir hükümdar vardır, dinî kanunlara göre yönetir ülkeyi. Zamanla, asillerin imtiyazları ortadan kalkar ve yabancı asıllı fertler hükümet ve orduda en yüksek mevkilere geçebilirler. **Gökalp, bu** geçişe örnek olarak ilk Bağdat halifeliğinde tam eşitlik elde eden ve en önemli mevkilere

yükselen «gayrı Arap» İslâmları (mevali) gösterir. Aynı imkânlar Hristiyanlara da verilmişti. Onlar da daha çocukken devşirme usûlüne göre İslâmiyeti kabule zorlanmış, sonra askerî ve mülki hizmetlere getirilmişlerdir. Bu tip cemiyetin temeli din birliğidir (ümmet). Din, artık, belirli bir halk topluluğunun imânı olmaktan çıkar umûmî, beynelmilel olmağa yönelir. Bu arada kabileler yerleşik hale geldiklerinden, cemiyet iktisaden köye bağlıdır. Kabileler hürriyet ve bağımsızlıklarını yitirirler, oturdukları toprak sahiplerinin hâkimiyeti altına girerler. Feodal düzen Doğu'da Abbasîler, Selçuklular, Osmanlılar devrindeki toplum yapısının da husûsiyetlerindendir.

İçtimaî tekâmülün zirvesi millettir. Bu merhalede, ferdî şahsiyet hem teokratik ve feodal idareye, hem de dinin katı geleneklerine karşı isyan eder. Millî şuurun kuvvetlenmesiyle cemiyet, dış bağımsızlığı için de savaşır. Böylece bir çok milletlerden mürekkep imparatorlukların inhilâline yol açar. Ne var ki, bu millî demokratik ve bağımsız devlet henüz cemiyetin ideal bir şekli değildir.

Son gelişme merhalesinde bütün vatandaşların faydalanması gereken eşitliği önleyen ekonomik sınıf farklılaşmaları ortadan kalkmalı ve cemiyet, meslekî gruplar veya loncalar temeli üzerine kurulmalıdır. Bu, sosyal demokrasinin hakiki şeklidir. Bu görüşlerinde **Gökalp**, şüphesiz 1914-1918 harbinde Avrupanın birçok memleketlerinde, bilhassa Rusyada meydana gelen büyük değişikliklerin tesiri altında kalmıştır. Daha önceleri başka türlü bir ideâl cemiyet tahayyül etmişti, **Ziya**. 1915 de şöyle yazar: «Demokratik devleti daha yüksek bir cemiyet takip edecektir; bu cemiyette en üstün hâkim kuvvet hükümet olmayacak, millî kültür olacaktır (harsî millet). Böyle bir cemiyet manevî liderlerini gerçek temsilcisi sayacaktır. Yalnız böyle bir cemiyette ahlâkî değerler tam mânâsıyla

hâkim olabilirler, çünkü adalet cihazı teşriî ve icraî organlardan bağımsızdır. Bütün medeni milletlerin bu yöne doğru ilerlemelerine rağmen henüz hiçbirisi bu son merhaleye varamamıştır. **Gökalp**'e göre, böyle bir cemiyet içtimaî tekâmülün gayesidir, çünkü milletin hakiki ruhunu, harsiliğini en aydınlık şekilde ortaya çıkarır.

Gökalp ,ırk veya sadece din esaslarına dayanan millet târiflerini reddeder. Hiçbir milletin (ırk bakımından) mütecanis olmadığını ispat etmek için birçok ilim adamlarından deliller getirir. Irk, tabiat ilimlerine ait tabirdir; millet, içtimaî ilimlere.

Irkî menşe ile millî seciye arasında hiçbir münasebet yoktur. Millî seciye, **Le Bon**'un iddia ettiği gibi ırkî bir topluluktan veraset yoluyla intikal etmez; terbiyenin, içtimaî mefkûrelerin eseridir.

Gökalp'in her türlü ırk nazariyesini reddedişi, yalnız nazarî araştırmalarının değil siyasî düşüncelerinin de neticesidir. Gökalp'e göre, Türkler ırkça herhangi bir Avrupa milletinden daha karışıktırlar: yarı Moğoldular, yarı beyaz ırktan. Ama aşağıda da gösterileceği gibi, bütün Türkler hiç değilse potansiyel olarak tek millet teşkil ederler. Milletin ırkla hiçbir münasebeti olmadığı kanaatini, **Gökalp**'in kendi menşei hakkındaki şüpheleri bir kat daha kuvvetlendirmiştir.

Siyasî birlik de milletin temelini teşkil etmez (misal: İsviçre). **E. Renan**'a göre, milletin ana vasıflarından biri olan «birarada yaşamak arzusu» **Gökalp**'in millet tarifinde yoktur. **Gökalp**'e göre, bir milleti kaynaştıran mefkûreler, müşterek bir istikbal kurmak gibi siyasî bir iradeye değil ,ortak bir kültür mirasına dayanır.

Bütün müslümanların bir tek millet olduğu iddiası da yanlıştır. **Gökalp**, aslında dinî cemaat mânâsına gelen millet tabirini bugünkü anlamda kullanır. Milletlerarası Müslüman camiaya ise ümmet der.

Gökalp'in millet târifi şöyle: Millet, aynı dili konuşan, aynı terbiyeyi gören ve aynı dinî, ahlâkî, bediî mefkûrelere bağlanan insanların meydana getirdiği cemiyettir. Kısıcı: harsları ve dinleri bir olanlar.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 deki programında buna benzer bir tarif buluyoruz: Millet, birbirine dil, kültür ve ideâl birliğiyle bağlanmış vatandaşların meydana getirdiği siyasî ve içtimaî bir varlıktır. Din unsurunun bu târifte yer almayışı oldukça mânidardır.

HARS VE MEDENİYET

Milletin temeli harstır. **Gökalp**, milletlerarası kıymetlere medeniyet adını verir. Hisleri, hükümleri, mefkûreleri harsa dahil eder. Aklı, ilmi, bilgiyi, metodları ve teknolojiyi medeniyetin cüzleri sayar. Harsın hissî ve enfüsî (sübjektif) bir mahiyeti vardır. Medeniyete ait kıymetler ise fikrî, afakî (objektif) amelî ve çok defa maddî bir mahiyet arzeder. Harsî kıymetler, cemiyetin şuur altında gelişir. Medenî kıymetler, şuurlu olarak doğar ve inkişaf eder. **Gökalp**, birçok tariflerinde olduğu gibi, burada da hissî ve tarafgir. Kültüre, orijinallik, sadelik, tabiîlik, güzellik gibi iyi vasıflar atfeder; medeniyete ise, tam tersine. Bu gayri ilmî davranış **Gökalp**'in iç mücadelesini aksettirir: gönlü ile kafası, sevdikleriyle aklın kabul etmeye zorladığı şeyler arasındaki mücadeledir bu. Davranışının bir başka sebebini de bu nazariyenin açıklamaya çalıştığı tarihî şartlarda buluyoruz.

Gökalp'e göre, Türkler kültürce zengin, medeniyetçe fakirdirler. Kültürün ehemmiyetini belirtmesi, vatandaşlarını medeniyetin tuzaklarına karşı uyarması bundandır. «Kültür, ifadesini sağlam millî mefkûrelerde bulduğu zaman medeniyetten daha kuvvetlidir» der **Gökalp**. Tarih-

ten örnekler vererek bu iddiasını ispat etmeğe çalışır: olgun bir kültüre sahip olan milletler, daha yüksek medeniyet seviyesine ulaşmış olan düşmanlarını yenerler. **Gökalp,** harsla medeniyetin muhtevalarını anlatırken, «belli bir milletin dili, güzel sanatları, hukuku, ahlâkı ve dini kısmen o milletin harsî mirasına, kısmen de milletlerarası medeniyete aittir» der. Meselâ kalabalığın diliyle yazılan halk edebiyatı belirli bir cemiyetin harsına dahildir; oysa belli bir medeniyeti aksettiren havas edebiyatı farklı milletlerin yüksek sınıflarında müşterektir. Misal olarak **Gökalp,** halk mutasavvıfı **Yunus Emre**'nin Türkçe şiirleriyle **Celâleddin-i Rumî**'nin Farsça şiirlerini karşılaştırır. Harsla medeniyeti, millî ile milletlerarasını, hissî ile akliyi zıd mefhumlar olarak gösterir. Bu antitezler, **Gökalp**'i tarihî hadiselerin yanlış ve taraflı tefsirlerine sürükler. Medeniyetin de hisse dayanan kıymetleri vardır. Bunu, **Gökalp**'in de sık sık başvurduğu **Rumî,** eşsiz bir belâgatle anlatır. **Ziya, Gökalp,** «Rönesansın bütün sanatkârları klâsik Yunan ve Roma'dan yalnız kalıp ve teknik almıştır; eserlerinin özü millî ananelere dayanır» diyor. Ancak, Batı medeniyetini onun gibi yarım yamalak anlayan bir yazar, böyle bir iddiada bulunabilirdi.

Gökalp'e göre, bir medeniyetin içinde çeşitli harslar bulunabilir. Mesela, Batı medeniyeti, İngilizler, Fransızlar ve Almanlar'da müşterektir; hatta Yahudiler ve Japonlar bile bu medeniyeti benimsemişlerdir. Medeniyet, milletler arasında bir temessül âmilidir. Kültür ise milletleri farklılaştırır. Medeniyet, millî harsa mal edilmedikçe, millet tarafından benimsenmiş sayılmaz. Yalnız aydın sınıfın kabul ettiği bir medeniyet, milletin harsî hayatında yabancı ve zararlı bir unsur olarak kalır. Ferd belli bir medeniyete ancak milletin aracılığı ile dâhil olur. Hakiki medeniyet, mütekâmil millî harslara dayanılarak yaratılabilir. Bu iddianın ne tarihî, ne de sosyolojik bir temeli

vardır. Siyasî bir amaç gütmektedir **Gökalp.** Vatandaşlarının önce köklü bir Türk harsına sahip olmalarını ve ancak daha sonra Batı medeniyetini benimsemelerini istemektedir. Dikkate değer bir nokta da **Gökalp**'in zaman zaman milletlerarası medeniyetin millî harslardan önde geldiğini kabul etmesidir. «Millî harslar, milletlerarası medeniyetten doğar. Medeniyet değerleri, çeşitli harslardaki müşterek unsurlardan başka bir şey değildir. «Bu tarif, **Gökalp**'i temel nazariyelerinden birine götürür; her millet, kendine mahsus ve bağımsız harsını intisap ettiği medeniyet çerçevesi içinde olduğu gibi muhafaza eder. Milliyetçilik inancı yüzünden **Gökalp,** medeniyetin millî kültüre olan kat'i ve yıkıcı tesirini görmezlikten gelir. **Gökalp**'e göre, yeni bir medeniyeti benimseyen bir milletin « a n a h a r s ı » bazı değişikliklere uğrar. **Gökalp,** medeniyetin -bilhassa modern medeniyetin- millî harsın temellerini kemirdiğini ve özel vasıflarını yok ettiğini bilmezlikten gelir. Ama zaman zaman farkındadır işin. Bu tehlikeyi önlemek veya durdurmak başlıca emelidir.

Böyle bir davranış ancak siyasî sebeplerle izah edilebilir. Bu da **Gökalp**'in ilmî objektiflik iddiası ile kolay kolay bağdaşmaz. Oysa **Durkheim** başka türlü düşünür. Modern medeniyetin biteviyeleştirme temayülü üzerinde duran sosyolog, bu temayülün harslar arasındaki farkı ortadan kaldıracağını söyler. **Gökalp**'in hocasından ayrıldığı temel noktalardan biri de budur.

Durkheim de **Le Bon** gibi her iki kavrama medeniyet adını verir. «Medeniyet, ona göre, en yüksek insanî değerler yahut fikirler, duygular, inançlar ve hareket kuralları bütünüdür.» Görülüyor ki, bu tarif **Gökalp**'in hars mefhumunu da içine almaktadır. **Gökalp** için harsı yaratan cemiyet, Durkheim için medeniyetin kaynağı ve koruyucusudur. **Durkheim** için medeniyetin belirtilerinden biri olan dil, **Gökalp** için harsın en bariz ifadesidir.

Gökalp hars ve medeniyet nazariyesini dolaylı olarak Alman sosyolojisinden iktibas etmiş olsa gerek: belki de meşhur **«Gemeinshaft und Gesellschaft»** ilk defa 1887'de yayımlanan **Ferdinand Tönnies**'den. **Gökalp**'in eserlerini incelediği **Gaston Richard** gibi -bir zaman **Durkheim** mektebine dahil- Fransız sosyologlarını da etkilemişti **Tönnies. Durkheim, Tönnies**'in kitabı münasebetiyle kaleme aldığı bir tanıtma yazısında -bazı ihtirazî kayıtlarla- bu iki içtimaî mefhum arasındaki esas farkları kabul eder.

Tönnies'e göre kültür, organik toplumun,yani cemaatin ifadesidir. Cemaat, üyelerinin «tabiî irade»sine dayanır, üyelerin hissî özelliklerini aksettirir. Oysa **«serbest veya keyfî irade»** zihnin eseridir, zihne tâbi kalır; sun'î toplumu ve onun ifadesi olan medeniyeti yaratır. **Tönnies'in** bu iki sosyolojik mefhum hakkındaki tarifi, **Gökalp**'e kültürle medeniyet ayrımını ilham etmiş olamaz mı? **Gökalp,** ortak harsa dayanan toplumu hangi kelimelerle tasvir ediyorsa, **Tönnies** de cemaati aynı kelimelerle tasvir eder: cemaat organik olarak halktan türemiştir; ortak heyecanlara, inançlara, geleneklere ve üyelerinin birlik ve kardeşlik duygularına dayanır. **Tönnies,** bu çeşit toplumlara örnek olarak - **Gökalp**'in de büyük bir önem verdiği- loncaları gösterir. Tarım ve zenaatdan ticaret ve sanaiye geçişi sağlayan iktisadî tekâmül sonunda, sadece ortak çıkarlara dayanan bir **«şehir toplum»**u doğar, (Gessellschaft)

Tönnies, modern şehir hayatına karşıdır. **Gökalp** de «**şehirliler**»i yerer; ne var ki, **Gökalp**'in eleştirdiği daha çok halktan, halkın harsından uzaklaşan yüksek tabakalardı. **Tönnies** için de, hayal gücünü, vicdanî ve dinî inançları temsil eden halk, kültürün taşıyıcısıdır; güzideler ve zenginler medeniyeti yaratır. Medeniyetin ana unsurları akıl ve entelektüalizmdir. **Tönnies** de -**Gökalp;** gibi- medeniyetin hodbinlik, ferdiyetçilik, hırs gibi çirkin taraflarını

yerer. Gesselschaft'da «**tabiî toplum**»lar bütün husûsiyetlerini kaybederler; ortada ferdle devletten başka bir şey kalmaz. Devlet Gessellschaft'ın siyasî organıdır. Sun'îdir, kıyıcıdır. Devletle ahlâk arasında hiç bir münasebet yoktur. **Gökalp** de devleti tenkit ederken bu fikirlerin tesiri altında kalmıştır belki. Bununla beraber hemen ilâve edelim, iki sosyologun millet anlayışı taban tabana zıddır birbirine. **Gökalp**'e göre millet, tabiî toplumdur, kültür taşıyıcısıdır, ahlâkî kıymetlerin kaynağıdır. **Tönnies** için, millet başkadır, halk başka. Millet, **Gessellschaft**'ın tecellilerinden biridir, devlet ve medeniyeti kuran o. Unutulmasın ki Alman sosyoloğu, Avrupadaki içtimaî şartları incelemiştir. Bunlar Türkiyedekinden farklıdır. Modern milliyetçilik, kapitalizm ve sanayi ihtilâli ile el ele vererek gelişmiştir; millî kültürleri mahvetmiş ve Batı medeniyetini kurmuştur. **Tönnies,** halk kültüründen devlet medeniyetine geçiş her milletin tarihinde kaçınılmaz bir yozlaşmadır, der. Daha sonra **Spengler** aynı fikri **Untergang des Abendlandes** adlı eserinde geliştirecektir. **Gökalp,** bütün romantizmine rağmen, bu bedbinliğe katılmaz. İnanır ki harsla medeniyet birbiriyle uzlaşabilir; modern milletlerin yaşayışını tayin eden onlardır.

HALK VE GÜZİDELER

Tönies'den **Rousseau'**ya ve **Herder**'den **Gustave Le Bon'**a kadar bütün romantizme bağlı olanlar gibi **Gökalp** de hars ve mefkûrelerin kaynağını halkta bulur. Bununla beraber, ona göre halk, milleti meydana getiren hammaddedir sadece. Eski Osmanlı İmparatorluğunda halk, müstebit bir hükümdarın teb'asından (reâya), yani câhil kalabalıklardan (avam) ibaretti. **Gökalp** kalabalık için kullanılan bu küçültücü tabirlere karşıdır. Ama halkı sadece proletarya olarak tanımlayan marksist görüşü de reddeder.

Sınıf ve eğitim farkı gözetmeksizin, kanun önünde ferdlerin eşitliğini kabul eden herkes halktır ona göre. Bu tarife göre havasla âyan (feodal beyler) milletin dışında, orta sınıfla aydınlar ise hiçbir imtiyaz talep etmedikleri müddetçe içindedir.

Aydınların halktan uzaklaşması, milletin saadeti için en zararlı amillerden biridir. Demek ki, kendini halktan ayıran her intelijansiya, millî kültürden kopar ve onun yerine yabancı bir medeniyeti benimser. Halkla aydınlar arasında uçurum açılır; birbirlerini anlayamaz, sevmez olurlar. Millî birliği tehdit eden bu tehlikeyi önlemek için **«aydınların halka gitmesi»** ve millî harsın esaslarını ondan öğrenmesi lâzımdır. Aydınların görevi, halkın şuur-altı heyecanlarını, mefkûrelerini ışığa çıkarmaktır. Türkiye gibi geri kalmış bir ülkede aydınların bir vazifesi de, kitleye çağdaş uygarlığı tanıtmaktır.

Aydınlar, bu çifte vazifeyi yerine getirmek suretiyledir ki, milletin güzideleri sıfatına hak kazanırlar. Güzideler manevî bir hükümet teşkil ederler. Onlara nispetle siyasî liderler icra organından başka bir şey değildirler. **Gökalp**'in lider anlayışı bu telâkkiden doğar: Lider, toplum şuurunu billurlaştıran adamdır. Nitekim büyük sanatkârlar (**Gökalp** bunlara dâhi der) halkın biricik temsilcileridirler; onun hislerini ve hususiyetlerini dile getirirler. **Gökalp**'e göre, halkın yarattığı bütün sanat eserleri orjinaldir. (bu itibarla tabiîdir, güzeldir) Ama teknik bakımdan iptidaidir, kusurludur. Demek ki büyük sanatkâr, milletin harsıyla bediî tekâmülün daha yüksek bir merhalesine erişen diğer milletlerin sanat geleneğini meczeder. **Gökalp**'in bu nazariyeyi isbat etmek için ileri sürdüğü misaller, bu gibi genellemelerin ne kadar tehlikeli olduğunu gösterir. **Nasreddin Hocanın** fıkraları, **Yunus Emre**'nin ilâ-

hileri, Türk mimarisi, Türk yazısı, çömlekçilik geniş ölçüde diğer milletlerin sanatlarından müteessir olmuşlardır. Öyle ki, bunlara orjinal demek güçtür. Halkın sanat eserleri yalnız şekilce iptidaidir gibi bir inanç da, dâhinin yetişmesinde millî geleneklere verilen ehemmiyet, romantik milliyetçilik mektebinin husûsiyetlerindendir.

III — BATICILIK — OSMANLICILIK

Gökalp'in yazı hayatına başlayışı, Türk tarihinde büyük siyasî ve fikrî buhran devrine rastlar: İkinci meşrutiyet günleri, Türk intelijansiyası üç zıd ideoloji arasında bocalamaktadır:

1) **Osmanlıcılık:** Batıya benzemek isteyen, bütün vatandaşlara din ve ırk farkı gözetmeksizin eşit haklar tanıyarak **«çok milletli»** Osmanlı imparatorluğunu kurtarmayı ümit eden Tanzimat devri liberalizmi.

2) **İslâmcılık veya Panislâmizm:** Bu cereyanı temsil eden sünnîler, İslâm'ın siyasî, harsî ve içtimaî hayat üzerindeki hâkimiyetini sürdürmesini ve imparatorluk içindeki Müslüman kavimlerle (bilhassa Türkler ve Araplar) imparatorluk dışındaki Müslüman kavimler arasında çözülmez bir halka olmasını isterler.

3) **Turancılık veya Pantürkizm:** İlk romantik devrinde Türk kavimleriyle sıkı münasebetler kurmak ve onları aynı bayrak altında toplamak için savaşan Türk milliyetçiliği.

Bazı tereddütlerden sonra **Gökalp**, ilk iki mefkûreyi reddederek Turancılık hareketini destekler. Siyasî şartların değişmesiyle, **Gökalp**, bu hareketin aşırı amaçlarını reddeder. Türkçülük adını verdiği mefkûresini geliştirir. Hakikatte bu mefkûre, yukarda zikredilen temayüllerin bir

çeşit sentezidir. Yalnız burada milliyetçilik unsuruna büyük bir yer verilmiştir.

İttihat ve Terakki Fırkasının birçok üyeleri gibi **Gökalp** de başlangıçta Osmanlıcıdır. 1911 de yayımlanan bir makalesinde, lüzumuna şiddetle ihtiyaç duyulan içtimaî inkılâbın ve beraberinde getireceği yeni kıymetlerin sadece Osmanlı ruhundan doğabileceğine işaret eder. Ama daha o günlerde bile istikbaldeki millî harstan kâh Osmanlı, kâh Türk harsı diye bahseder. Birinci Dünya Savaşı patlamadan bir kaç yıl önce davranışını daha da vuzuha kavuşturur. 1913'deki yazılarında hâlâ çok milletli Osmanlı Devleti'nden yanadır. Bununla beraber Tanzimat devrinin çeşitli cins ve mezheplerden müteşekkil bir Osmanlı Milleti yaratarak Batının sempatisini kazanmak ve İmparatorluğun birliğini korumak teşebbüsünü isabetsiz bulur. **Gökalp**, Osmanlıcılığın müdafaa ettiği **«bir devletin bütün tab'aları aynı milletin üyeleridir»** görüşüne katılmaz. Filvaki, **Gökalp**'e göre, bu görüş ideâldir ama böyle karışık ahâlisi olan Osmanlı İmparatorluğu için varit olamaz. Nihayet, mademki hars **Gökalp**'in tarif ettiği gibi, mütecanis ve millî bir cemiyete ihtiyaç gösterir, o halde Osmanlı harsını geliştirmeğe teşebbüs etmek kendi kendini nakzetmektir. Kısa bir süre sonra **Gökalp** Osmanlıcılığın siyasî bir mefkûre olarak dahi büyük bir değer ifade etmediğini düşünmeğe başlar. Jöntürk ihtilâlini takip eden ilk aylarda, cemaatlar arasında hâkim olan kardeşlik ruhu hararetini kaybeder. Millî bağımsızlık arzusu o kadar kuvvetlenir ki, yeni idarecilerin eşit muamele vaadleri gerek Hristiyan tab'anın, gerekse Türk olmayan İslâm tab'anın Osmanlı Devleti'ne karşı sadakat ve bağlılıklarını temin edemez olur. Bunun en bariz misali, Türklerin Avrupa kıtasında hemen hemen bütün eyaletlerini kaybetmelerine sebeb olan Arnavutluk isyanı ve Balkan harpleridir. (1912-1913). **Gökalp** yazar: «Bir devlet bir millete dayanmadık-

ça var olamaz, çünkü çeşitli milletlere ait olan insanlar aynı vatanı sevemezler. Bugünkü milliyetçilik öylesine güçlenmiştir ki, çok milletli imparatorluklar çökmeye mahkûmdurlar; bu itibarla Osmanlı Devletinin zevalini önlemek imkânsızdır.» **Gökalp** bu görüşlerini sadece tarihten aldığı derslere istinad ettirmez. Daha 1913'lerde Tanzimat ricalinin de, Jöntürklerin de çeşitli cemaatlere millî haklar tanımalarında samimi olmadıklarını, Osmanlıcılık mefkûresini devleti türkleştirmek için bir maske olarak kullandıklarını şaşırtıcı bir samimiyetle itiraf eder.

Resmî yazı-dili Türkçe idi, ama devlet ricali bu dile Osmanlıca diyordu ve hissettirmemeğe çalışarak Türkleri her sahada hayatî önem taşıyan hâkim vazifelere yerleştiriyordu. Elbette ki, Türk olmayanların bu hadiseler karşısındaki aksülamelleri millî hareketlerine hız vermek olacaktı. Bu Osmanlıcılık, çeşitli cemaatleri kaynaştırmak şöyle dursun onların Genç Türk hükümetine karşı husumetini bile artırmıştır. Ama Osmanlıcılıktan mutazarrır olanlar daha ziyade Türklerdi, çünkü bu mefkûre onları muhakkak bir çöküşten kurtaracak olan mefkûreden yani milliyetçilikten uzaklaştırmıştır. Türkler, modern anlamda bir millî şuura sahip olmadıkları için son birkaç yıldaki içtimaî ve iktisadî gelişmeler yüzünden nüfuzlarının zayıfladığını farkedemediler. Bilhassa Hristiyanların ve Yahudilerin ticaret, sanayi ve diğer mesleklerdeki iktisadî kilit noktalarını yavaş yavaş elde etmelerinin zararlı sonuçlarını da yeteri kadar takdir edemiyorlardı. Nüfusun ekseriyetini teşkil eden müslümanlar köylü, memur veya askerdiler. Fakir Türk cemaatine Osmanlı İmparatorluğu'nun bıraktığı miras, kırık bir kılıç ve iptidai bir sapandı. Oysa bu sırada, devlet işlerine iştirak etmeyen gayri müslüm cemaat arasında Avrupa terbiyesi görmüş zengin bir burjuva sınıfı meydana çıkıyordu. Müslümanlar, idarecilerin haiz olması lâzım gelen eğitim, teşebbüs zihniyeti ve

teşkilât kabiliyeti gibi vasıflarla donatılmış böyle bir sınıftan mahrumdular. **Gökalp**'e göre, bu gayri tabiî durum Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca çöküş sebeplerinden biridir. Şüphesiz Gökalp'in incelemelerinde büyük bir hakikat payı var. Ne var ki, gayri müslim teb'ayla mukayese edildiğinde Türklerin iktisaden geri kalmalarının iki esas sebebini nazarı itibare almaz:

1) Osmanlı gelenekleri ticareti ve sanayiî hâkim sınıfın vakarına yakıştırmaz.

2) Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar Batı Avrupayla sıkı temas halindedir.

TANZİMAT'IN BAŞARISIZLIĞI

Gökalp, Tanzimata ait tenkitlerini devrin siyasî ve iktisadî hatalarına hasretmez. Ona göre, gerek Tanzimatçılar gerekse Jöntürkler memleketin harsî meselelerini halledememişlerdir. Tanzimat aydınlarının hususiyeti hezarfen (diletant) olmaktı, hiçbir konuda ihtisasları yoktu. **Gökalp,** bu hadiseyi Türkiyenin sosyal ve ekonomik geriliği ile izah eder, tatminkâr olmayan bir izah. Bu çeşit bir diletantizm birçok milletlerin aydınlanma devirlerinde görülür. Türk aydın sınıfı da benzer devirlerin Avrupalı yazarları gibi, yeni fethedilen düşünce ve ifade hürriyetinden faydalanarak her konuyu aklın ışığında incelemeğe çalışıyorlardı. Bundan başka, kalabalığın hocaları oldukları için birçok konulara el atmak, Batı fikirlerini tercüme etmek ve onları halka yaymak zorundaydılar.

Gökalp şöyle diyor: «Tanzimatçıların imparatorluğu dış düşmanlardan kurtarmak için askerî teşkilatta, adlî sistemde, iktisadî bünyede ve öğretim usûllerinde islahat yapmaları gerekiyordu. Ama bu intelijansiya Avrupadan kabul edilmesi gerekenlerin neler olduğunu ve nelerin millî geleneklerden alınması lâzım geldiğini aydınlık ola-

rak göremiyordu. En ciddî eksikliklerinden biri, Batı medeniyetini tam mânâsıyla anlıyamamış olmasıydı. Birçokları bu medeniyete ait bilgileri İstanbul'un Beyoğlu semtindeki lövantenlerden elde etmişlerdi. Böylece, temellerine inmeksizin, onun bilhassa dış, çok defa en değersiz taraflarını taklit etmişlerdir. İktisadî alanda giyim, yiyecek, inşaat, mefruşat ve diğer tüketim maddeleri gibi birçok yeni modalar getirdiler ama Batı'nın üretim metodlarını benimseyemediler. Neticede, modern sanayiin tohumu bile atılamadı. Geleneksel zenaatlar çöktü. İslahat yaptıkları sahalarda yeteri kadar cezrî davranmadılar ve giriştikleri islahatı tamamlayamadılar. Diğer taraftan Batılılaştıkları alanlarda çok ileri gittiler. Türk cemaatine tamamen yabancı, bu itibarla onun tarafından kabul edilmesine imkân olmayan yenilikler teklif ettiler. Tanzimat devrinde Batı programları birçok okullara sokuldu, ama medreselere ve diğer geleneksel müesseselere el sürülmedi. Adalet cihazına da el atıldı ama esasta o da büyük bir değişikliğe uğramadı. Netice olarak hem resmî hayatta ,hem hars alanında vahim bir ikilik (dualizm) doğdu.

İki değişik medeniyete ait müesseseler (Ortaçağ Doğu'su ile modern Avrupa) yan yana yaşadılar. Tek istisna: Harbiye ile Tıbbiye mektepleri; ikisi de Avrupa metodlarını benimsemiş ve üstün bir başarıya ulaşmıştı.

Bütün diğer mektepler, geleneksel görüşle modern anlayış arasındaki uyuşmazlığın kurbanı oldular. Talebeler ne iyi bir Doğu terbiyesi alabildi,ne geniş bir Batı kültürü. Avrupanın düşünce ve değerlerini hiçbir ayrım yapmadan benimseyen, Türk halkının içinde bulunduğu şartları dikkate almayan Tanzimat, Türk kültürünün ana meselesini çözümliyemedi: kitle ile intelijansiya veya «e l i t» arasındaki zıddıyet. Yüz yıllardan beri mevcud olan derin bir uçurum halkı saraydan, ulemadan ve memurdan ayırıyordu. Merkezde toplanan şehirliler ekseriya yabancı

asıllıydılar ve halkı, bilhassa taşralıları açıktan açığa küçümsüyorlardı. Daha sonra millî hareketin amansız bir düşmanı kesildiler. Türk ismini kaba, cahil, köylü gibi küçültücü mânâlarda kullanıyorlardı. **Gökalp,** iddiasını ispat etmek için bu çevreler tarafından uydurulduğuna inandığı bazı atasözleri sıralar: Türk ata bindimi, kendini bey sanır; Türke beylik vermişler, ilk işi babasını öldürmek olmuş; Türkün aklı başına iş işten geçtikten sonra gelir.

Güzideler (elite), medeniyeti, Bizans ve Arap-Fars unsurlarından yarattılar, bu medeniyette halkın payı yoktur. Osmanlı klasikleri addedilen saray şairleri, şiirlerini kalabalıklara yabancı bir dille yazdılar, çok sayıda Arapça ve Farsça kelimeler kullandılar. Kültürün bütün sahalarında (edebiyat, musiki, ahlâk kıymetleri, hatta dinî inançlar) bu iki sınıf (idarecilerle halk) birbirlerinden tamamen ayrıldı. Tanzimat ve Osmanlıcılık, bu duruma hiçbir değişiklik getirmedi. Güzideler ile halk, idareciler-medeniyeti ile kalabalıkların harsı arasındaki uçurum kapanmadı. Avrupa fikirlerinin Türkiye'ye sızmasıyla sarayın ve ulemanın nüfuzunu tedricen zayıflatan yeni bir intelijansiya doğdu. **«Müceddidler»** bile siyasî ve kültürel milliyetçiliğin mefkûrelerini desteklemediler. Millî kültür kendi hususiyetlerini kaybetmeden yeni değerleri benimseyecek kadar gelişmeliydi. Bu olmadıkça halka yeni bir medeniyeti, yeni Avrupa medeniyetini kabul ettirmek imkânsızdır. Müceddidler bunu anlayamadıkları içindir ki, fikirleri halkın iltifatına mazhar olamadı. Halk, mazide hâkim sınıfların doğulu medeniyetini benimsememişti, şimdi de Avrupa medeniyetini benimsemiyordu. Servet-i Fünun edebiyatı aydın sınıfın halktan, halkın zevklerinden ne kadar uzaklaştığını gösterir. Halk, Servet-i Fünun edebiyatını klasik divan edebiyatı kadar sunî ve günlük hayattan uzak bulduğu için sevmez. Halk, bu edebiyatın

yalnız dilini, yalnız şeklini yadırgamıyordu. O devrin Türk aydınları da kozmopolit davranışı, ve mübalâğalı ferdiyetçiliği ile tam bir yabancıydı onun için.

Gökalp'in Tanzimat devrine ve onun tesirine ait hükümleri tek cephelidir. Her yeni hareketin öncüsü gibi **Gökalp** de, bir evvelki devrin eksikliklerini abartır. Farkında değilmiş gibi görünür ama kendisi de Tanzimatın ve **Abdülhamid**'in ilk devirlerinin fikirlerini geliştirir sadece. Siyasî hürriyet ile vatanperverliği **Namık Kemal**, tekâmül ile terakkiyi **Tevfik Fikret** ortaya atmışlardır. **Abdülhak Hamit**, İslâmiyet'in ahlâkî bir din haline gelmesini istiyordu, **Fikret**'le beraber kadınların hürriyetine taraftardılar. **Gökalp**, zaman zaman, Tanzimatın Türkleri demokrasi ve modern medeniyete yaklaştıran değerli yenilikler getirdiğini itiraf eder.

Ama umûmîyetle bu devrin, bütün aksaklıklarına rağmen milletin modern, tekâmülünde lüzumlu bir merhale olduğunu takdir edemez.

NASIL BİR BATILILAŞMA?!

Ziya Gökalp, Tanzimatın ana fikirlerine katılır: Türkler Batıdan ders almalı. İlk yazılarında İslâmiyet'e has üstünlük duygusunun izleri silinmemiştir henüz: dindaşlarını, Batının madde alanındaki büyük başarılarını kabul etmekten ve Batıdan ders almak gerektiğine inanmaktan alıkoyan bir duygu.

1911'de **«Genç Kalemler»** dergisinde yayımladığı bir makalede, Avrupa medeniyetini tereddütsüz kabul eden Türkiye'deki azınlığa çatar. «Bunlar tıpkı hazır elbise alan insanlara benziyorlar. Biz İslâmlar ise, hayatımızın hususiyetlerine uymayan basma kalıp medeniyet modellerini taklit edemeyiz. Bizim ölçülerimize göre biçilmiş elbise

lere, bünyemize uyan hayat prensiplerine ihtiyacımız var. Kendi ruhumuzdan yeni bir medeniyet yaratmalıyız. Bu millî Osmanlı medeniyetini Avrupa kıskanacaktır,» der. **Gökalp,** millî coşkunluğu **Nietzsche**'nin Batı medeniyetine karşı tiradlarıyla destekler. «Bu medeniyet çürük temellere dayanıyor ve elbet zeval bulacaktır. Yeni medeniyet Türk ırkı tarafından kurulacak, alkolün ve sefih bir hayatın bozduğu bir ırk değil bu, parlak savaşların kuvvetlendirdiği ve gençleştirdiği bir ırk.»

Ama Trablusgarp ve Balkan bozgunları karşısında Avrupa medeniyetinin küçümsenecek bir medeniyet olmadığını, büyük bir üzüntüyle teslim eder. Tanzimatçıların «Türkler düşmanlarından ders almadıkça onları durduramayacaklardır.» iddiasını haklı bulur. Nihayet, Avrupa medeniyetinin Türkiye'ye yayılması tarihî bir zarurettir, sonucuna varır. Bu medeniyet, Büyük Petro devrinde Rusya'ya ve Balkanlara yayılmıştır. Artık Osmanlı Türklerinin de bu medeniyeti kabul etmeleri ve Doğu medeniyetine veda etmeleri zamanı gelmiştir. **Gökalp,** bu gelişmeden müteesir değildir. Zaten Doğu medeniyetini Türkün bünyesine, yabancı telakki eder; bunun için bir başka medeniyeti kabul etmenin zararlı olmayacağını düşünür. Doğu medeniyeti, hâkim sınıfların küçük bir kısmı tarafından benimsenmişti sadece. Kaldı ki, bu medeniyet, Türklerin dini olan İslâmiyetle pek uyuşamıyordu. İslâm medeniyeti demek yanlıştı bu medeniyete. Bu yanlış şuradan geliyordu: Türkler bu medeniyeti Müslüman kavimlerden (İranlılar ve Araplardan) almışlardı. Hakikatte Bizans medeniyetinin bir devamıydı bu; nitekim Batı medeniyeti de bir Hristiyan medeniyeti değildi, Roma medeniyetinden doğmuştu. Doğu medeniyeti, felsefe, tıp, ilim, güzel sanatlar alanında Greko-Romen Bizans temeline dayanır. Müslümanlar, Greko-Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler tarafından benimsenen şark musikisi, İslâm öncesi ortak bir

kaynağın mevcudiyetine güzel bir örnektir. Ortaçağlarda, Batı ve Doğu medeniyetleri birbirine muvazi olarak gelişmişlerdi. Ama Rönesans ve Reform ile birlikte Avrupa yeni bir yola girmiş ve yerinde sayan Doğu'ya karşı büyük bir üstünlük kazanmıştır. **Durkheim**'a göre, çağdaş medeniyetin ilerlemesinde başlıca âmil olan iş bölümü, yeni bir zihniyet yarattı Avrupa'da. Ananenin zincirlerini kıran, bir terakki ve yaratıcı faaliyet devresi açan bir zihniyet. Doğu milletleri ise Batı medeniyetinin fikirlerini kabul edinceye kadar Ortaçağ geleneklerine bağlı kaldılar. **Gökalp,** Tanzimatçıların aksine, Batı medeniyetinin bütün olarak kabul edilmesini ister. Bununla beraber aşırı bir Batılılaşmadan yana da değildir. Türkleri şöyle ikaz eder: «Batı'dan medeniyeti alın, harsı değil. **Gökalp**'in hars ile medeniyet arasındaki ayrımı Batı'dan alınması gerekenle, alınmaması lâzım geleni tâyin eden bir mihenk taşıdır. Mahiyeti icabı milletlerarası olan medeniyet, ilmî metodları, tabiî ilimleri ve tekniği kapsar sadece. Bütün bunlar Avrupa'dan alınmalıdır. Bütün manevî değerler, hars alanına girer, başka kavimlerden iktibas edilemezler, dinî ve millî hazineden alınmalıdırlar. **Gökalp,** hayatının son yıllarında bu konuya ait görüşlerini şakirdi **Şapolyo** ile sohbetlerinde belirtir. **Şapolyo**'nun tarih öğrenimi için Avrupa'ya gitmesine muarızdır. Ona göre, manevî ilimler (sosyoloji de dahil: tamamen batı kaynaklarından aldığı sosyoloji) Avrupa'da öğrenilemez. Batı üniversitesindeki hocalar Türk talebelerini kandıran, onları kendi millî kültürlerine yabancı görüşlerin tefsircisi haline getiren misyonerlerdir.Genç Türkler, Batılı hocalardan sadece tabiî ilimleri ve teknik konuları öğrenmeli. Modern ilmin metodları ise Batının kitaplarından öğrenilebilirdi. Kendisi de öyle yapmamış mıydı?

Ne diyelim.. Ancak **Gökalp** gibi Avrupa'yı görmemiş, Avrupa kültürü hakkındaki bilgisi sınırlı bir kimse edebi-

yatla tabiat ilimleri, Batının manevî harsı ile maddî fetihleri (**Gökalp** bunlara medeniyet der) arasındaki kuvvetli bağlardan habersiz olabilirdi. Arada bir Batı medeniyetinden alınacak felsefî, bedîî ve ahlâkî derslerin Türkler üzerinde hayırlı tesirleri olacağını kabul eder. Ama, böyle bir tesirin tek görevi vardır: Türklerin mazide, bilhassa İranlılardan iktibas ettikleri yabancı gelenekleri yok etmek. Şaşırtıcı bir saffetle şuna inanır **Gökalp:** Batı kültürünün tesirini sınırlamak, bu kültürü millî harsın tekelinde olması gereken bölgelere sokmamak kabildir.

Gökalp'in ölümünden sonra Türkiye'deki kültür inkişafı, batılılaşma vetiresinin onun anladığı, mânâda medeniyet sahasına inhisar etmediğini, milletin bütün hayatını kucakladığını ispat etmiştir.

IV — İSLÂMİYET

Gökalp'e göre İslâmiyet, diğer herhangi bir din gibi, değişmeğe mahkûm ve kucağında yaşadığı içtimaî şartlara bağlı bir olaydı. O günler için devrimci bir görüştü bu. Bu devirde İslâmiyeti diğer dinlerdeki benzer hadiselerle mukayese ederek açıklamak büyük bir cesaretti. Fakat o çağdaki İslâmiyet aleyhtarı bazı davranışlara kıyasla **Gökalp**, Türkiyede İslâmiyete dair ilmî araştırmaların kurucusu, hatta yeni dinî bir islahat hareketinin başlatıcısı addedilebilir. Gökalp de, zamanının ekseri müslümanları gibi, sünnî bir terbiye almıştı. İlk hissî ve fikrî davranışları dine dayanıyordu. Ama çok geçmeden bir taraftan tasavvufun, diğer taraftan akılcılığın tesiriyle sünnî İslâmiyetin akide ve vecibelerinden uzaklaşır; bazı ibâdetleri kendine göre aklileştirir, diğerlerine ise dış şekillerini muhafaza ederek yeni mânâlar vermeğe çalışır. Diyarbekir'de, Dicle Dergisinde Şeker Bayramı dolayısiyle yayımladığı

üç şiir ilk eserleri arasındadır. Burada günlük ibadeti, zekâtı ve iftarları över. Bu manzumelerinde sünnî müslümanların hislerini ifade etmektedir halâ. Ama dinî vecibeleri ilk defa olarak aklî ve içtimaî bir izaha tâbi tutar. Zenginin malında fakirin hakkı vardır. Ferd, halkın kollektif emeği sayesinde servet toplayabilir.

Gökalp'in dinî şiirleri, bu akılcı yorumun yanında mistik bir koku da taşırlar. Tasavvuftan gelen bir koku... O tasavvuf ki, Türklerin İslâmiyet anlayışında büyük bir rol oynamıştır. **Gökalp,** tasavvufî halk şiirini diriltmeğe çalışır. **Fischer**'e göre **Gökalp,** çocukların eskiden olduğu gibı mekteplerde ilâhi okumalarından yanadır. Kendisi de birçok ilâhiler yazmıştır. Dinî şiirlerinde, nazarî yazılarında geliştirdiği bazı fikirlere de rastlamak mümkündür: Allah mefkûrenin bir remzidir, gibi.

Gökalp, en yüce mefkûresini **«Hayat Yolunda»** başlıklı bir şiirinde anlatır. **Gökalp'**e göre dinler hayatın sembolik bir ifadesinden ibarettir. Bu itibarla o da **Durkheim**'e uyarak İslâm ibâdetinin aklî bir izahını yapmak ister. Din dışı ile dinî mefhumları, ferdiyetle şahsiyet arasındaki tezadı sembolleştirir. Oruç, abdest, içki yasağı, hac'da beyazlar giyinilmesi gibi emirler, mümini cismanî arzulardan, ferdiyetinden yani hayvanî yaradılışından kurtarmak içindir. (bunlara yasaklayıcı emirler diyebiliriz). Bu nehiylerin yanında namaz, hac gibi emirler de var. Cemaat halinde icra edilen bu merasimlerin gayesi ferdin kişiliğini güçlendirmektir. Bu semboller (dinî) yavaş yavaş boşalmaktadır. **Gökalp**'e göre; zaten insanlık henüz en yüksek mertebesine varmadığı için yaşamaktadır bu semboller.

Gökalp'in kafasındaki en büyük tezad tasavvufî temayülleri ile akılcılığı arasındaki tezattır. **Gökalp, Comte**'un üç hal kanununa baş vurarak bu tezadı halletmeğe

çalışır. **Comte,** insanlığın gelişmesinde üç merhale kabul eder: Teolojik merhale (fetişizm, çok tanrıcılık, tek tanrıcılık), metafizik merhale (insan hadiselerin cevherini akıl yoluyla bulmağa çalışır) pozitif yani ilmî merhale. **Gökalp**'e göre birinci merhalede insanlık dinin tesiri altındadır; **Peygamberlere** ve **Evliyalara** inanır. İkinci merhalede, ulema (fakihler) yol gösterir insanlığa. Nakliyat, akliyatla çatışır. Üçüncü merhalede, müspet ilimler dinî an'anelerin katı bir nass değil, tarihî inkişafın canlı ifadesi olduğunu göstererek akliyat ile nakliyat arasına köprü kurar. Dinle felsefe aynı hedefe yönelmiştir; ruhun Tanrı ile kaynaşması.

İstanbul'dayken dinî görüşlerinin merkezi VECİDDİ. Hayatının son yıllarında bilhassa Malta sürgününden sonra özellikle TEVEKKÜL'e ehemmiyet verir. İslâmiyetin ahlâkî bir âmil olarak büyük bir değeri vardır. Gençliğin dinî bir terbiye alması çok lüzumludur. 1922'lerde şöyle yazar: Hayatlarının her devresinde kuvvetli bir seciye gösteren kavimler dinî bir terbiye gören kavimlerdir.

ŞERİAT

İslâmiyet, **Gökalp**'e göre, bütün hukukî ve içtimaî kanunların dışında, tamamen ahlâkî bir dindir; bu görüşünü desteklemek için yeni bir şeriat nazariyesi kurar. Şeriatın iki kaynağı vardır:

1) Nass, yani Kur'an yoluyla tebliğ edilen ilâhî vahiy ile sünnet. Nass mutlaktır, hiçbir şekilde değiştirilemez.

2) Örf: Toplumun -yani İslâm cemaatinin- ma'şerî vicdanını ifade eder. İslâmî örfler de bütün âdetler gibi içtimaî bünyeyle beraber değişikliğe uğrar. Hadislerin tenkidi konusunda müsteşriklerin neler söylediğini bilmeyen

yahut zikretmeyen **Gökalp,** İslâmiyetin ilk on senesinde bile bu gibi değişikliklerin vukubulduğuna dikkati çeker: en bariz örnek peçedir. Başlangıçta yüzünü peçeyle örtmek bir kadının yüksek tabakadan olduğunu gösterirdi. Emevîlerden sonra Arap olmayan kavimlerin nüfuzu arttı: müslümanlar birbirlerini müsavi saydılar. Artık hizmetçiler bile peçe takabiliyorlardı. Zamanla peçe her müslüman kadın için dinî bir vecibe haline geldi. Ama yine de içtimaî ve iktisadî sebepler yüzünden köylü kadınlar peçe takmadılar.

Gökalp'e göre, İslâmiyetin başlangıcından itibaren fakihler (İslâm hukukçuları) Kur'an ahkâmını ve sünnet'i izah etmek ve onları zamanın icaplarına göre tadil etmek için örf'den faydalanmışlardır. **İmâm Malik, Hz. Muhammed** (s.a.v.)in ve sahabelerinin davranış tarzlarına Medine ahâlisinin âdetlerini de ekleyerek sünnetin hudutlarını genişletti. **Ebu Hanife** «istihsân»ı müesseseleştirdi: yani örfü şeriatın dört temeline (Kur'an, sünnet, icmâ, kıyas) ilâve etti.

İlk İslâm ulemâsı daha o zamanlar da bile muayyen şartlarda örfün nas'ın yerine geçebileceği esasını koymuşlardı. Hadis şöyle der: «Müminin iyi olarak kabul ettiği herşey Tanrı için de iyidir.»

Harun Reşit zamanında yaşayan bir fakihin «örf ile nas arasında bir tezad mevcut olduğu takdirde ,nas örften istihraç edilmiş ise örf kabul edilir» fikrini nakleden **Gökalp,** bu kaideyi kabul etmekle kalmaz, onun şumul sahasını da genişletir: Dünya işlerine taalluk eden nasların bütün vecibeleri aslında örften neş'et etmiştir; yalnız naslara dayanan vecibeler bile tatbik edilirken örfle hemahenk hale getirilmelidir. Böylece İslâm hukukunda cezri islahata girişirken, daha önceki noktaî nazarından feragat etmiş oluyor; yani nassın sabit ve ezelî bir kanun-i ilâhi

olmadığını kabul etmiş bulunuyordu. Allah'la kul arasındaki münasebetler hariç, her dinî vecibe müeyyidesini içtimaî vicdandan almaktaydı. **Gökalp,** bu görüşünü Kur'ana dayar; nasla örf çatışıyorsa nassı örfe uydurun, buyurmuyor mu Allah (!.) Şeriatın tekâmülünde esas amil içtimaî vicdandır. Böyle bir nazariyeyi kabul etmek müslümanın dinî hissini küçümsemek mânâsına gelmez, **Gökalp**'e göre. Örf, vahiy eseridir. **Gökalp** de, bazı İslâm uleması gibi, Allah'ın tabiat kanunlarında tecelli ettiğine kanidir; bu itibarla içtimaî hayatı tâyin eden kanunu da neden ilâhî telakki etmiyelim?

İslâm örfünün tekâmülünü incelemek için yeni bir ilim kurulmalıdır: «içtimaî usul-ü fıkıh». An'anevi usul-ü fıkıh, İslâmî vecibelerin ne gibi naslara dayandığını inceler: sosyologlarla fakihlerin müştereken kuracakları yeni ilim ise örfün çeşitli İslâm cemiyetlerindeki tekâmülün fıkıhta ne gibi değişiklikler vücuda getirdiğini araştıracaktır. (**H.A.R. Gibb, Gökalp**'in nas ve örf nazariyesini tam mânâsıyla sübjektif ve İslâmî düşüncenin temellerine aykırı bulur).

DİNLE DEVLETİN AYRILMASI

Gökalp, fıkıh hakkındaki bu cesur nazariyeye dayanarak, dini de islaha kalkışır. Başlıca iki gayesi vardır:

A) Dinle devleti ayırmak, yani İslâmiyetin siyasî ve içtimaî hayat üzerindeki hâkimiyetine son vermek;

B) Dinle Doğu medeniyetini ayırmak ve böylece İslâmın temel değerleriyle Avrupa medeniyetini ve Türk millî harsını birlikte yaşatmak.

Gökalp'e göre, dinî müesseselerde, devletin iç içe girişi İslâmiyetin ilk devirlerine kadar uzanır. Putperest Arapların düzenli bir hükümet şekilleri yoktu; bu itibar-

la dinî cemaatin müesseselerini kurarken genç İslâm devletini de kurmak ve onları birbirine bağlamak gerekiyordu. Eğer **Hz. Muhammed** (s.a.v.)in İslâmiyeti kabul etmeleri için davet ettiği yabancı krallar bu yeni dini benimsemiş olsalardı, siyasî ve dinî teşkilâtları ayrı ayrı gelişir, bu daha da iyi olurdu **Gökalp**'e göre. İslâmiyetin ilk yıllarında ulemanın hiçbir resmi sıfatı yoktu, devlet işlerinde faal bir rol oynamıyorlardı, ama idareciler de ulemanın işine müdahale etmiyorlardı. Ne var ki, çok geçmeden ulema devlet idaresine dahil edildi. Böylece ruhanî bağımsızlıklarını kaybederken, devlet üzerinde gittikçe artan bir nüfuz kazandılar. Bu vaziyet Osmanlı İmparatorluğu devrinde XX. asrın başlarına kadar devam etti. Dünyevî işlerle dinî işlerin ayrılması zamanı gelmişti artık. Siyasî hayat teokrasinin ve klerikalizmin bütün artıklarından temizlenmeli ve devlet dahilî bir istiklâle kavuşturulmalıydı. Milletin teşriî kuvveti şeriat ile sınırlanmalı, **«kendi kanunlarını kendi yapmayan, bunları Allah tarafından gönderilmiş mutlak kanunlar sayan bir devlet kuvvetli ve bağımsız olamaz.»** Açıktan açığa İslâmiyetin ruhuna aykırı bir prensip bu: **«Allahın kelâmına, Resulünün kelâmına, ul-ul-emr'in kelâmına itaat ediniz.»**

Ve **Gökalp** yorumlar: İman ve ibadet bahsinde karar Kur'anın ve sünnetindir. Tereddüte düşülürse müftüye başvurulur. Kanun yapma hakkı ul-ul-emr'in, yani devletindir. Demek ki, devletin bünyesinde cezri değişikliklere ihtiyaç vardır. Bu islahatın ilki şu olmalıdır: İstikbâlin dünyevî devletinde şeyhülislâma yer yoktur, o şeyhülislâm ki dinî alanda, en yüksek makam, ulemanın başı ve en büyük müftü idi. Ayrıca vekiller heyetinin mühim bir uzvuydu da, devlet kanunlarının şeriat kanunlarına uyup uymadığını tâyin ederdi. Şeyhülislâmın kaza hakkı devlete verilmeliydi. İfta hakkı iman ve ibadete ait merasimle sınırlanmalıydı. Şeyhülislâm da diğer bütün müftüler gibi

ulemadan olmalıydı ve siyasî makamlara karşı bağımsız bulunmalıydı.

Gökalp, bu mühim meselede telkinle yetinmez, tatbikata da geçmek ister. 1917'de İttihad ve Terakki Fırkasına tarihî, içtimaî ve hukukî araştırmalara dayanan mufassal bir muhtıra sunar; ve ananevî şekliyle şeyhülislâmlık makamının ilgâsını talep eder. Fırkanın ileri gelenleri **Ziya'nın** görüşlerini benimserler. Hükümet 1916-17'de şeriat mahkemelerinin idaresini Adliye Nezareti'ne, medreselerin yönetimini Maarif Nezareti'ne devreder. Jön Türk hükümetinin bu islahatından ekserisi 1918 mütarekesinden sonra ilga edilmiştir. Ne var ki, bir kaç yıl sonra Atatürk Şeyhülislâmlık makamını kaldırmış ve şeyhülislâmın görevini Diyanet İşleri Reisliğine aktarmıştır.

Gökalp, aynı muhtırada, memleketin iktisadî ve hukukî hayatında çok mühim bir rol oynayan bir başka dinî müessesenin, Evkaf Nezareti'nin de kaldırılmasını teklif eder. Vakıfların Türk Milleti'ne büyük zararı olmuştur. Her vakıf kendine mahsus teşkilatı, memurları ve bütçesiyle **«devlet içinde devlet»** gibi idi. Vakıflar şehirlerde merkezî bir belediye teşkilatının kurulmasını önlüyordu, zira birçok mektepler, hastahaneler, kuyular, çeşmeler, hristiyan veya müslüman dinî teşkilâtların mülkiyetindeydi. Bilhassa İstanbul'da şehremaneti, (belediye) Evkaf Nezareti ile patrikhâne arasında sık sık sürtüşmeler oluyordu. Bu hal mahallî idarelerle devletin iktisadî bir plan kurmasını önlüyordu. Vakıf sistemi Türk milletinin seciyesi üzerinde de muzır bir tesir icra ediyordu. Kurucunun ahfadına çalışmadan gelir sağlayan hususi vakıflar tevekkül, kadere rıza gibi Türk halkının teşebbüs kabiliyetini felce uğratan ve onları tembelliğe alıştıran dervişane duygular telkin ediyordu. Gökalp'e göre, gerçek İslâmiyet kaderciliğe

karşıdır; ister ki herkes içtimaî hadiseleri ve onların sebeplerini araştırsın, terakki ve teâli için mücadele etsin. **Gökalp**'in dervişliğe muarız oluşu bundandır. O dervişlik ki, Türk harsının inkişafında çok mühim bir rol oynamıştır.

Tek çıkar yol evkaf-ı mazbutenin idaresini, mahallî makamlara yani köylerde ihtiyar meclislerine, şehirlerde belediyelere devretmektir. Evkaf-ı mülhake mütevellilerin kontrolü altında kalabilirdi, mahallî otoritelerin teftiş hakkına sahip olmaları kâfiydi.

Gökalp'in bu arzusu ölümünden bir kaç ay önce tahakkuk etti. 1924 Mart'ında Evkaf Nezareti lağvedildi ve onun yerine Başvekâlete bağlı Genel Vakıflar İdaresi kuruldu. 1930'da birçok vakıflar mahallî idarelere devredildi ama vakıf sistemi tamamiyle kaldırılmadı. Maarif sahasında da dinî ve dünyevî ikiliği ortadan kaldırmak gerekti. Başlıca medreseler İstanbul Darülfünun'nun İlâhiyat Fakültesi içinde toplanmalıydı. **Atatürk, Gökalp**'in bu tavsiyesine uyarak medreseleri ilga etti ama 1933'te İlâhiyat Fakültesi de kapatıldı.

HİLÂFET

Gökalp'in dinî ve siyasî hayatı birbirinden ayırma nazariyesinden en çok müteessir olan Osmanlı padişahlık müessesesi olmuştur. Zira bu müessese sultanla halifenin vazifelerini birleştirmekteydi. Şayet **Gökalp** gerçekten tutarlı olsaydı daha başlangıçtan itibaren bu müessesenin ilgasını isterdi. Jön Türklerin hâkimiyet devrinde bunu açıkça yapmağa cesaret edemedi ama Hilâfet'in ismini değiştirmeden de gücünü azaltmağa çalıştı. Birinci Cihan Harbi sıralarında yazdığı bir şiirde halifeyi kanun yapan en yüksek merci olarak tarif eder: «Halife, örf ve icma'ya

dayanır ve halifenin istişare meclisi parlementodur.» der. **Atatürk**'ün millî harekâtına karşı çıktığı için halifenin nüfuzu zayıflayınca, **Gökalp** biraz daha cesaretlenir. **Gökalp**, «**Türkçülüğün Esasları**»nda her türlü teokratik kaidenin ilgasını ister: yeryüzünde Allah'ın gölgesi sayılan padişahların ve halifelerin kanun yapma selahiyeti gibi.

Saltanatla Hilâfeti birbirinden ayıran Atatürk devrimi, **Gökalp**'in tasvibine mazhar olur. Büyük Millet Meclisi, Ekim 1922'de saltanatı ilga eder. **Vahdeddin**, sadece halifedir artık. Kaçışından sonra yerine Meclis tarafından **Abdülmecid Efendi** seçilir.

Gökalp, dinî müesseseleri az çok Hristiyan Batı kilisesininkileri hatırlatan yeni esaslar üzerine yeniden inşa etmek fırsatını bulur. İslâmî bir « k i l i s e » düşünür, bu kilisenin temel unsuru « c e m a a t » olacaktır. Cemaat, İmamın riyaseti altında ibâdet eden mahallî bir müminler topluluğudur. En küçük ibâdet yeri mahalle mescididir, mescid camie bağlıdır, cami cami-i kebir'e. Cami-i Kebir'in başında bir müftü vardır. Ülkenin bütün müftüleri payitahttaki müftüye bağlıdırlar; payitaht müftüsü eskiden olduğu gibi şeyhülislâm adını taşıyacaktır. Şeyhülislâmla diğer Müslüman memleketlerin baş müftüleri milletlerarası İslâm camiasının (ümmet) reisi olan Halifeye bağlıdırlar. Halifenin durumu bazı bakımlardan Papa'nın Katolik kilisesindeki durumuna benzer. Halife, bütün İslâm ülkelerinin müftülerini ruhanî meclislerde toplar. Bu meclislerde dinî terbiye, ilâhiyat tetkiklerinin geliştirilmesi gibi konular müzakere edilir. **Gökalp** için yeni bir fikir değildir bu, aynı düşünceyi on yıl kadar evvel «**Türk Yurdu**»nda da ileri sürmüştü. Ama o zamanlar Müslüman ümmeti için bazı esaslar kabul ediyordu. Daha sonraki yazılarında bu prensiplerden söz etmeyecektir: Arap harflerinin kullanılması, müşterek bir ilmî termino-

lojinin ihdası, ortak bir takvim (başlangıç olarak hicreti kabul eden güneş yılı). **Gökalp** ümitvardır: Ümmet böyle bir teşkilata mazhar olduğu takdirde, dinî hayat baştan başa canlanacak ve İslâmiyet Peygamber zamanındaki ihtişâmına kavuşacaktır.

Gökalp'in tasavvuru gerçekleşmedi. Hilâfet'i sadece ruhanî bir makam haline getirmek, İslâmiyetin temel itikatlarıyla telif edilemez ve Türk Milleti tarafından benimsenemezdi. Daha sonra **Atatürk**'le arkadaşları, Hilafetin yeni Türk Devletinin lâikleşmesine muarız olan güçleri bir araya getirecek bir makam olarak kalmasından çekindiler. **Gökalp**'in ölümünden birkaç ay önce Mart 1924'de, Hilafet Büyük Millet Meclisi kararıyla feshedildi. 1928'de İslâmiyet Devletin resmî dini olmak vasfını bile kaybetti. 1937'de Anayasanın 2. maddesine Devletin mâhiyetini lâik olarak tarif eden madde ilâve edildi. Artık dinle devlet birbirinden tamamen ayrılmıştı.

AİLE HUKUKUNUN İSLAHI

Gökalp'e göre, Türk kadının mevkiiyle ilgili islahat, Türk Milleti'nin kalkınması için en âcil bir ihtiyaçtır. Birinci Cihan Harbinin sebep olduğu ahlâkî buhran ve aile bağlarının gevşemesi, bu meseleye karşı ilgisini artırır. Kadının mazideki durumunu tetkik eder ve eski Türk cemiyetindeki yüksek içtimaî mevkiini büyük bir heyecanla anlatır. İslâmiyet cinsî ahlâk bakımından kadınla erkeği eşit tutar. Fakat kadının hukukî durumu,böyle bir eşitliğin mevcut olmadığı bir devrin içtimaî şartlarına göre düzenlenmiştir. İslâm hukuku, kocaya kolay boşanma hakkı tanır, ama ahlâk bakımından böyle bir imtiyazı şiddetle mahkûm eder. Birden fazla kadınla evlenmek hakkı ancak kocanın hanımlarına « e ş i t » muamele etmesine bağlıdır, tatbikatta böyle bir şart gerçek bir Müslümanın bir-

den fazla kadınla evlenmesini önler. İslâmiyetin ilk devirlerinde kadının yüksek bir içtimaî mevkii vardı; İran ve Bizans tesirleri bu mevkii sarstı. Yüzü peçeyle örtmek, kadınları hareme kapatmak gibi mükellefiyetler İslâm cemiyetinin kabul ettiği yabancı geleneklerdi; daha sonra şehirlerde dinî mecburiyet hâline geldi. **Gökalp,** kadınlara reva görülen bu farklılaşmaya şiddetle aleyhtardır. Nasıl oluyor da kanun, gönüllerimizde en mukaddes duyguları uyandıran annelerimize, kızkardeşlerimize, karılarımıza, kızlarımıza bizden daha aşağı mahluklar nazarıyla bakabiliyor? Şüphesiz Kur'an müfessirleri aldanmışlar. Kadın, devletin temeli olan ailenin merkezidir. Kadının iştirak etmediği içtimaî bir hayat sakattır. **Gökalp,** şiirlerinde İstiklâl Savaşında evde ve tarlada erkeğin işini gören, yaralılara bakan ve cepheye hayatı bahasına silâh taşıyan Türk kadınını yüceltir. Malta'da sürgünken kızına: «Kadının erkekle tahsil yapacağı, içtimaî hayatta yüksek mevkiiler işgâl edeceği yeni bir hayat başlayacak» diye yazar. Demek ki, erkeğe evlenmekte, boşanmakta ve verasette üstünlük tanıyan şer'î kanunun ilgâsı hayatî bir meseledir. Türk kadınına siyasî haklar da verilmelidir, onlar da erkekler gibi okullara ve üniversitelere girebilmelidirler. Kadının kendi hayatını kazanmasını önleyen haksız hüküm ortadan kaldırılmalıdır. Gerek Birinci Dünya Savaşı, gerekse daha sonraki içtimaî değişiklikler yüzünden, birçok Türk kadını devlet işlerinde çalıştırılır, daha önceleri sadece erkeğin inhisarında olan mesleklere girer. Bütün bunlar **Gökalp'**in görüşlerini teyid eder. **Gökalp,** konaklarda yaşayan pederşâhî aileden yuvalarda yaşayan monogamik aileye geçişi de iyi karşılar. Bununla beraber, Jön Türkler devrinde aile hukuku üzerinde cezri değişiklikler yapılmasını açıktan açığa isteyemez. Bir meslekdaşının anlattığına göre, **Gökalp,** teksir makinasında basılıp gizlice dağıtılan bir risalede kadınların tesettürünü ve hareme

kapatılmalarını yerer. Tesettür, iptidai insiyaklara ve çok eski içtimaî müesseselere kadar uzanan bir âdettir. Bu alışkanlığın hâlâ devam etmesi Türk kadınlarına en büyük hakarettir. 1917'de hazırlanmasında kendisinin de büyük rol oynadığı Aile Hukukuyla emellerinin bir kısmı gerçekleşmiş olur. Artık izdivaç sadece dinî bir iş sayılmamaktadır. Gerçi birden fazla kadın almak tamamen yasaklanmamıştı, ama kadınlar evlenme mukavelelerine tek evlenme şartını koyabiliyorlardı. **Gökalp**'in fikirlerini **Atatürk** gerçekleştirdi. 1926'da Türkiye, İsviçre Medenî Kanununu kabul etti. Birkaç yıl sonra da Türk kadını seçmek ve seçilmek hakkını elde etti. Muhtelif okullar faaliyete geçti. **Gökalp**'in aile hukuku ile ilgili bir başka temennisi de gerçekleşti: 1934'de soy adı kanunu kabul edildi. Eski Türk tarihine karşı gittikçe büyüyen alaka yüzünden -bu, geniş ölçüde **Gökalp**'in eseridir- birçokları soyadı olarak eski Türk isimlerini seçtiler.

İSLÂMİYET VE ÇAĞDAŞ MEDENİYET

Gökalp, dinle devletin ayrılmasını istemekle kalmaz, dinle medeniyet de ayrılmalıdır birbirinden. «**İslâmî medeniyet**» tabirini doğru bulmaz. Zira Batı Asya'daki Müslüman ülkelerde gelişen medeniyet Bizans ve İran medeniyetlerinin bir devamıdır. **Gökalp**'e göre inançların ve âyinlerin bütünü olan din, şu veya bu medeniyete bağlı değildir. Demek ki İslâmiyet bir zamanlar Doğu medeniyetiyle birleştiği gibi çağdaş Avrupa medeniyetiyle de birleşebilir pekâlâ. Genel olarak ilim ile din arasında çatışma yoktur. Hele diğer dinlere kıyasla akla büyük bir öncelik tanıyan İslâmiyet'de asla. Bu gibi çatışmalar ancak ilmî hakikatları din-dışı yenilikler olarak telakki eden dar görüşlü hocaların kafasında mevcut. Bu mütaasıp din

hocaları Türk intelijansiyasını İslâmiyet'den uzaklaştırmış ve yığınların cehaletiyle savaşmağa yanaşmamışlardı.

İslâmiyet ve çağdaş medeniyet hakkındaki bu görüş **Gökalp**'in ilk düşüncelerine kıyasla bir ilerleme belirtir. Önce Türklerin milletler arası bir İslâm medeniyetine katıldığını ileri sürer. Daha sonra ise şu sonuca varır: Çağdaş dünyada medeniyet, din bilgisi üzerine kurulmamaktadır artık. Hristiyan olmayan kavimlerin Batı medeniyetine katılması da bunu gösteriyor. Çağdaş Avrupa medeniyetinin temelleri müspet ilimlerdir. Demek ki Türk milleti de bu medeniyete katılabilir. İlk defa olarak 1914 başlarında yayımlanan bir makalesinde hâlâ İslâm beynelmilelciliğini kendine has medeniyetle ifade ettiğini söylemektedir. Dört yıl sonra yeniden basılan aynı makalede İslâm enternasyonali yerine İslâm ümmetçiliği tabirini kullanmaktadır, yani İslâmı sadece dinî bir cemaat saymaktadır artık. Bu yeni telakkiyi benimsemekle İslâmiyetin bir kültür etkeni olarak önemini azaltır. Gerçi o zamanlar itirafa yanaşmaz ama Gökalp bu tarihten sonra İslâmiyeti Türklerin hayatında bağımsız bir manevî güç olarak kabul etmez. Dinî değerler Türk millî harsı içinde eridikleri ölçüde önemlidirler.

İSLÂMİYET VE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Gökalp'e göre çağdaş İslâmiyet Türk Milliyetçiliği ve millî harsla pekalâ kaynaşabilir. Sünniler, İslâmiyetle milliyet mefkûrelerinin taban tabana zıt olduğunu ileri sürerler. **Gökalp** hiç de öyle düşünmez. Her zamanki gibi görüşlerini Kur'anla destekler: «Sizi kavimler, kabileler olarak yarattık ki birbirimizi tanıyasınız.» Eski bir müfessire dayanarak ayeti şöyle açıklar **Gökalp:** «Birbirinizi tanımanız demek, birbirinizin dilini anlamanız demektir.» Şu halde ayet aynı dili konuşan kavimleri, yani milletleri

kastetmektedir. Daha da ileri giderek Kur'andan ve hadislerden iktibaslar yapar: «Her millete bir rahber yolladık.» Bunlardan çıkardığı netice şudur: İslâmiyet, çağdaş millîyetçilikten yanadır. Milliyetçiliğin amacı, tek mütecanis milletlerden oluşan devletler kurulmasıdır.

Gençlik yıllarında **Gökalp,** Türk vatanperverliğini güçlendirmek için İslâmiyetin önemini Savunuyordu. O yıllar, Osmanlı İmparatorluğunun yurt içinde ve yurt dışında Hıristiyan düşmanlarla savaştığı yıllar: Trablusgarp - İtalyan harbi, 1912-13'de Balkanlarda Hristiyan düşmanlarla savaş, Anadoluda Ermeni ayaklanması ve başlayan Birinci Cihan harbi gibi. Kâfirlere karşı Cihad Türk yığınlarını tahrik eden ve birleştiren bir savaş çığlığıydı. **Gökalp,** bu ruha uygun hamasî şiirler yazar: **«Bir Askerin Duası,»** **«Çocuklara İlâhi»** manzumesinde Bulgarlara karşı duyulan kuvvetli nefreti dile gelir. Balkan Harbi sıralarında Gökalp şöyle yazar acı acı: «A v r u p a ş u u r u» Hristiyan milletlerin ittifakına verilen bir isimdir sadece. Avrupada işbirliği Avrupa memleketleriyle sınırlıdır. **Gökalp,** buna karşı Müslüman milletlerinin ruh akrabalığının üzerinde durur. Filhakika Trablusgarp ve Balkan savaşlarının sebep olduğu millî felaket karşısında Türklere manevî destek, ırk ve dil bakımından akrabaları olan Macaristan ve Moğollardan değil Hindistan, Cava ve Çin gibi uzak Müslüman ülkelerinden gelmiş, **Gökalp**'e göre Türk milliyetçiliği ile İslâmiyet kaynaşmıştır çünkü Türkler ne Arnavutlara benzer ne Mısırlılara. Hepsi de Müslümandır. Hepsinin de siyasî payıtahtı dar-ül Hilâfe'dir. **Gökalp**'e göre Türk milleti, Türkçe konuşan Müslümanların bütünüdür. Türkiye İslâm'ın son kalesidir. Türklerin millî uyanışlarıyla İslâm Dini yeniden canlanacaktır.

Gökalp'in Türk vatanperverliğinin temelini dine bağlayan yazıları Birinci Cihan Harbinin başlarına kadar de-

vam eder. Arnavutluk isyanı, Osmanlı Devleti'nin açtığı Cihad'ın başarısızlığı, Hindistan ve diğer İslâm toplumlarının Türk düşmanlarıyla işbirliği ve Arapların Padişaha karşı ayaklanmaları yüzünden **Gökalp**'in yazılarında İslâmiyet, eski önemini kaybeder. Bu savaş yıllarında **Gökalp**'in Türkler bir Avrupa milletidir, Batı medeniyetini benimsemek zorundadır inancı giderek kuvvetlenir. Yine de, bütün bu olaylar **Gökalp**'de İslâmiyet sevgisini tamamen sarsmaz. Hele Türklerin Hristiyan düşmanlarıyla giriştikleri korkunç savaş sıralarında bu his daha da kuvvetlenir: 1919-1922 arası Batı İngilizlerin destekledikleri Rumlar, Doğuda Ermeniler, Güney Doğuda Fransızlarla savaş. Alegorik manzume «Kolsuz Hanım», geçmişte Türklerin İslâmları kâfirlere karşı nasıl müdafaa ettiklerini tasvir eder. 1922'de yayımlanan tarihî bir tiyatro eseridir. Aynı yılın yazında tarihî bir tiyatro eseri daha yayımlar ve **Selçuk Sultanı Alpaslan**'ın müsamahası ile Hristiyanların vahşetini karşılaştırır. Sevr barış anlaşması (1920) ve bazı müslüman ülkelerin Batı mandası altına sokulması da ispat eder ki Avrupa haçlılarının fanatik zihniyeti sürmektedir.

Bununla beraber, **Gökalp** Pan-İslâmizmi siyasî bir akide olarak hiçbir zaman kabul etmemiştir. **Gökalp**'e göre bütün müslümanları bir bayrak altında toplamak mesihî bir özlemden başka bir şey değildir. Günümüzde her Müslüman milletin görevi, yabancı boyunduruğundan kurtulmak ve sosyal bakımdan ilerlemek için mücadele etmektir.

Abdülhamid devrinde ve Jön Türk idaresinin başlarında yabancı etkisiyle (bilhassa Alman etkisi) oldukça güçlenen İttihad-ı İslâm hareketi Türkiye'ye hiçbir fayda sağlamamıştır. Ancak millî kalkınmayı ve modern demokratik bir devlet kurmayı köstekleyen nazarî bir ideoloji yaratmıştır, o kadar. **Gökalp**, panislâmik düşünceyi müslü-

man milletler arasında yukarda bahsi geçen gayeleri sağlamak için bir işbirliği olarak kabul eder ancak. Ortak bir din, Osmanlı İmparatorluğundaki Araplarla Türkleri kaynaştıracak ve Türkiyedeki Müslümanlarla Rusyadaki dindaşlarını birbirine bağlayacak siyasî bir etken olarak önemlidir. Her iki halde de, din bağını Türk milliyetçiliğini güçlendirmek için kullanmağa çalışır, zira milliyetçilik İslâmiyetten çok daha önemlidir **Gökalp** için.

MİLLÎ BİR DİN Mİ?

Gökalp, zaman zaman, İslâmiyete bir millî Türk niteliği kazandırmak ister. Turancılık döneminde, yani Birinci Cihan Harbinin patladığı sıralarda şöyle hayıflanır: **«İslâmiyet -en azından islâmî müessеselerin büyük bir kısmı- yabancı milletlerin harsına dayanıyor. « K ı z ı l E l m a »da, Arapların, İranlıların, Avrupalıların dinlerini benimsemişiz»** diye yakınır. Atalarının dinini yitirince nice ilkel kavimler kişiliklerinden, kalplerinden ve tarihlerinden oldular diye üzülen **Herder** gibi.

Hakiki İslâmiyetin gerçek inanç ve ananeleri nelerdir, hangileri mahallî âdetlerdir, hangileri Arap, İran veya diğer milletlerden benimsenmiş yeniliklerdir? Bunları araştırmalıdır Türk âlimleri! **Gökalp,** açıkça söylemese de, Türk milliyetçilik ruhuyla, uyuşamayan yenilikler yabancı katkılar sayılmalı ve İslâmiyetten çıkarılmalıdır diye düşünür. İslâmiyetin esasa taallûk etmeyen kısımları, içine karışmış Arap gelenekleri, İslâm Dini'nin geniş bir tasfiyesi için nazarî bir temel sağlıyabilir.

İslâmın yabancı unsurlardan temizlenmesi konusunda ileri sürdüğü bu müphem talepler bir yana, **Gökalp** amelî planda ciddiye alınacak herhangi bir teklifte bulunmaz. Yalnız o da **Herder** gibi ibâdetin halk diliyle yapılmasından yanadır. (Arapça değil Türkçe). Talebini destek-

lemek için **İmâm Ebu Hanife**'nin sözlerini nakleder. Hanefi Mezhebi'nin kurucusu olan **İmam** her dilden dua okunabileceğini ileri sürmüştü. Mekteplerde Kur'an'ının Türkçe tercümesi okutulmalı. Böylece halk yığınlarının bilgisi genişler ve dine sevgileri artar.

Gökalp'in yazı heyetine dahil bulunduğu **«İslâm Mecmuası»** bu istikamette makaleler neşrediyordu. Derginin her sayısında Türkçe ayetler çıkıyordu. Sünnîlerin hoş görmeyeceği bir davranıştı bu. **Gökalp**'in ölümünden sonra şakirtleri üstatlarının emellerini gerçekleştirmeğe kalktılar. İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde bir heyet kuruldu. Heyetin vazifesi İslâmiyetin ilme uygun olarak nasıl islah edilebileceğini araştırmaktı. Heyetin başkanı **Köprülüzâde Fuat**'tı. Hazırladığı raporu 1928 yazında Maarif Vekâletine sundu. Rapordaki en mühim teklif **Gökalp**'in etkisini taşıyordu. Camilerde okunacak dualar, verilecek vaazlar, tilâvet edilecek âyetler Türkçe olmalı; ayrıca musiki aletlerinden de faydalanılmalıydı. Hükümet, bu mutedil islahatı bile kabule yanaşmadı ve heyet dağıtıldı. 1933'de İstanbul Üniversitesi yeni baştan kurulurken İlâhiyat Fakültesi kaldırıldı. Onun yerine bir İslâmî Araştırmalar Enstitüsü tesis edildi. Modern Türkiye'de ezanın Arapça okunması da, mekteplerde ister Arapça ister Türkçe Kur'an öğretilmesi de, daha doğrusu her türlü dinî tedrisat yasak edilmişti. Atatürk ve mesaî arkadaşları İslâmiyetle Türk Milliyetçiliğinin uzlaşamayacağına inanmışlardır. Bununla beraber son yıllarda bu anti-islamik siyasetin oldukça gevşediği müşahede edilmektedir.

V — TÜRKÇÜLÜK
TÜRKÇÜLÜK HAREKETİ

Gökalp'e göre milliyetçi hareketler -hiç değilse doğu kavimlerinde- üç merhaleden geçer: önce harsî uyanış, son-

ra siyasî bir hareket, nihayet iktisadî bir programla çıkar ortaya. Bu görüşe uygun olarak modern Türk Milliyetçiliğinin köklerini zihnî ve harsî bir harekette bulmağa çalışır ve buna Türkçülük adını verir.

Türkçülüğün yükselişini anlatırken bir takım müspet, bir takım da menfi sebepler ileri sürer. Menfi sebepler arasında üzerinde en **çok** durduğu İslâm-Türk cemiyetindeki manevî kıymetlerin çöküşüdür. İslâm ülkelerinin, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve harsî inhitatı, buna mukabil Batının ilerlemesi münevver Türklerin kafasında yeni bir ideoloji ihtiyacı uyandırmıştır. Avrupa'dan Doğu'ya yayılan milliyetçilik fikri onlara takip edecekleri yolu gösterdi. Bununla beraber yeni ülküler, önceleri yalnız zarar getirdi Türklere. Osmanlı İmparatorluğundaki Türk olmayan müslümanlar (Arnavutlar, Araplar gibi) milliyetçilik çığlığını heyecanla karşıladılar ve Türk idaresinin boyunduruğundan kurtulmağa çalıştılar. **Gökalp,** açıktan açığa olmasa da zımnî olarak, milliyetçilik cereyanının neden Türklerden önce öteki camialar arasında başladığını belirtir. Avrupanın milliyetçilik fikrinin başlıca taşıyıcısı orta-sınıf olmuştur. Türklerde orta-sınıf yoktu. Oysa müslüman olmayan toplumlarda böyle bir sınıf mevcut. Ayrıca Türklerin bir çoğu ve hasseten hükümet memurları milliyetçilik cereyanının Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasından haklı olarak endişe ediyorlardı. XIX. asrın ikinci yarısında Batı düşüncesiyle temas eden Türk münevverlerinde harsî uyanış vukubuldu. Bu intibahı yaratan, Avrupalı Türkiyatçıların araştırmalarıdır. Türkiyatçılar, Türklere İslâmdan asırlarca önce yaşamış bulunan harsî bir geleneğe sahip büyük ve eski bir soydan geldiklerini gösterdiler. Türk intelijansiyasını en çok etkiliyen şu üç kitap olmuştur **Gökalp**'e göre: **Hunların, Türklerin, Moğolların** umûmî tarihi, (J. de Guigne, Paris, 1756-8); **Türkçe'nin Sarf ve Nahvi** (Arthur Lumley David's, Londra,

1836); **Asya Tarihine Medhal** (Leon Cahun, Paris 1896.) (Türkçe tercümesi Necip Asım).

Bu Avrupalı bilginlerin eserlerini **«İlmî Türkçülük»**ün kurucuları tarafından yazılan kitaplar takip etti. Eserleri XIX. asrın ikinci yarısında yayımlanan **Ahmet Vefik** ve **Süleyman Paşalar, Ziya Gökalp**'in ruhunda ilk defa olarak milliyet duygusunu uyandırdılar. İstanbul Darülfünunda tarih okutan **Ahmet Vefik Paşa,** vatandaşlarına, Osmanlıların büyük Türk milletinin çeşitli kabilelerinden sadece biri olduğunu, ana dillerinin Türkiye sınırları dışında, geniş bir alanda konuşulan bir dilin lehçelerinden bir tanesi olduğunu anlatmağa çalışan ilk Türklerdendir. Muassırı **Süleyman Paşa,** « Tarih-i Âlem » adlı eserinde Türklerin İslâm-öncesi mazisinden uzun uzadıya söz eder. Orta öğrenim için hazırlanan bu kitapta Türk tarihçisi ilk defa olarak Avrupalı Türkiyatçıların ve sinologların araştırmalarından faydalanır. **Süleyman Paşa**'nın « Sarf-ı Türki »sinde de yeni bir yaklaşımla karşılaşırız. Kendisinden önce aynı konuya eğilen **Cevdet Paşa** eserine hâlâ **Kavaad-i Osmaniye** başlığını koyuyordu. **Recaizâde Ekreme** yazdığı bir mektupta, **Süleyman Paşa,** Osmanlının bir devlet ismi olduğunu, Türk dili ve edebiyatına ise Türk dili ve edebiyatı denilmesi gerektiğini açıkça belirtir. Türk aydınlarının, eski Türklerin ve Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan eski kavimlerin tarihine karşı duydukları ilmî meraka muvazi olarak millî sanatlara, zenaatlara, ve Orta Asyadaki konuşulan dillere karşı duyulan sevgi de artıyordu. **Gökalp,** bu alanda Avrupa etkisini tebarüz ettirir. Bakışlarını Batıya çeviren Türk, Avrupalıların Türk el sanatlarına ne kadar hayran olduğunu görüp **Lamartine, Pierre Loti** gibi yazarların Türklerin âdet ve an'anelerine ne kadar kıymet verdiklerini okuyunca gönlü millî bir gururla doldu. **Max Muller** gibi Batı lisaniyatçılarının Türk gramerindeki mantığa uygunluk,

sözlerin sıralanışındaki ahenkle ilgili değerlendirmeleri aydınlar üzerinde benzer bir tepki yarattı. Türkçenin güzelliklerini daha iyi anlamağa başladılar. Arapça ve Farsça unsurlar bol bol kabul edilmiş ve zamanla Türkçe bozulmuş, cazibesini kaybetmişti. **Ziya Paşa,** «**Şiir ve İnşâ**» adlı denemesinde, **Cevdet Paşa,** «Kıssas-i Enbiya»sında gerçek güzel Türkçenin Divanlardaki yapma dil olmayıp halkın kullandığı Türkçe olduğunu, Türk şiirine uygun veznin de Arap ve Fars edebiyatlarından aktarılan aruz değil halk şiirinde kullanılan hece vezni olduğunu gösterdiler.

Kısaca ilmî ve estetik Türkçülüğün kaynağı Batı etkisi; oysa Türkçülük Rusyadan gelmiş üç beş aydının himmetiyle doğdu. **Gökalp,** bu akımın kurucuları arasında **Gasprinski** (1841-1914) yi zikreder, Kırımda Tercüman adlı bir gazete yayımlamış olan **Gasprinski**'yi. Gazetenin şiarı: dilde, fikirde, işte birlik. Amacı ise Türkler arasında harsî ve siyasî bir vahdet kurmak.

Ama **Ziya Gökalp**'in de aralarında bulunduğu genç intelijansiyayı, daha doğrudan etkileyen **Hüseyinzâde Ali** olmuştur. **Hüseyinzâde,** Kazakistan'da büyük saygı gören bir İslâm aliminin torunuydu. Yakın arkadaşları arasında **Gökalp**'in gençliğinde büyük bir zevkle okuduğu Azeri Türkçesiyle yazılmış, komedilerin müellifi olan **Ahundzâde Feth Ali (Mirza Feth Ali Ahundov)** da vardı. **St. Petersburg Üniversitesinde** okurken **Hüseyinzâde Ali,** o dönemin Rus öğrencilerini coşturan iki ülkünün sosyalizm ve Pan-İslâmizmin etkisi altında kalmıştır. XIX. asrın başlarında İstanbul'a gelen ve Tıbbiye'ye giren **Hüseyinzâde Ali,** genç tıbbiyeliler arasında sosyal reform ve Pan-Türkizm (Turanizm) ülküsünü yaymaya başlamıştır. **Gökalp** anlatır: «Birgün konferans salonunda oturan **Hüseyinzâde** Arşimet gibi bağırmış: «**Buldum, buldum.**» Arkadaşları: «**Neyi bul-**

dunuz?» diye sormuşlar. O da: **«Hastalığımızın adını»**, demiş, **«Yangeldizm.»** Ona göre Türklerin çöküş sebebi asırlarca Avrupa milletlerinin terakkisine **«Bir derviş kaderciliği»**yle seyirci kalmış olmalarıdır. **Hüseyinzâde**'nin Turan Şarkısı, **Gökalp**'in aynı isimdeki şiirinden daha önce kaleme alınmış olup, Türk kültürünü yaymaya, Türkiyeyle aradaki bağların kuvvetlenmesine çalıştı.

Daha İstanbul'dayken Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin faal üyesidir. Bu ihtilalci cemiyet Rusyadaki gizli cemiyetler modeline uygun olarak Tıbbiye'de kurulmuştur. Müessisleri arasında **Abdullah Cevdet** de vardı. Mektebi bitirdikten sonra bir müddet Diyarbekir'de hizmet gören **Abdullah Cevdet,** genç **Gökalp** üzerine derin bir etki yaptı. Cemiyetin adı daha sonra Rumeli'de kurulan bir başka ihtilâlci teşekkül (Hürriyet) tarafından benimsendi. 1908-9 devrimini yapacak olan İttihat komitesi.

Gökalp Türkçülüğün bir başka kaynağını İttihad-ı İslâm (Pan-İslâmizm) hareketinde bulur. Bu hareketin öncüsü olan **Cemaleddin Efgani,** İslâm milletlerini Hristiyan Avrupanın idaresinden kurtulmağa davet eder. Bütün İslâm ülkelerinde şakirdleri vardır: Mısır'da **Muhammed Abduh;** Rus Türkleri arasında **Riyazud-din İbn Fahreddin...** Son yıllarını geçirdiği İstanbul'da genç milliyetçiler üzerinde derin bir etki yaptı.

Şeyhin ölüm yılı olan 1897'de, Türk Yunan harbi sırasında şakirdi **Mehmed Emin: «Ben bir Türküm/Dinim cinsim uludur»** diye başlayan meşhur şiirini yayımladı. O da **Hüseyinzâde** gibi milliyetçiliğini yığınlar için, bilhassa Anadolu'nun yoksul köylüler için beslediği sevgiyle kaynaştırıyordu. Türkçülüğün neşir vasıtası **Ahmed Cevdet**'in çıkardığı **İkdam**'dı. Ne var ki yazarların giriştiği aşırı tasfiyecilik, aydınların çoğunu gazeteden uzaklaştırdı. Aynı davâ yüzünden bir başka organ **«Türk Derneği»**

de geniş bir okuyucu kitlesi kazanamadı. Bilhassa 1908 ihtilâlinden sonra Osmanlıcılık Türkiye'de hâkim cereyan olmuştu.

Bununla beraber müteakip yıllarda Türkçülük yeni hamleler yapacaktı. Selanik'de Türkçülük akımının en uyanık zekâları: **Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ahmet Hikmet** ve diğerleri, **Genç Kalemler** dergisini kurdular. İstanbul'da **Türk Yurdu** çıkmağa başladı. **Türk Ocağı Cemiyeti** kuruldu. **Halide Edip,** siyasî romanını **(Yeni Turan)** yayımladı. **Köprülüzâde Fuat,** Türkiyat araştırmalarıyla Türkçülüğe ilmî bir temel kazandırdı. Böylece hareket Türk aydınlarının ekseriyetini saflarında toplayıncaya kadar gelişmekte devam etti. Hareketin düşüncelerini dile getiren çeşitli dergiler arasında Temmuz 1917'de çıkmaya başlayan **Yeni Mecmua** başta gelir. Dergiyi yöneten **Ziya Gökalp**'di. Ona göre **Atatürk İnkılâbı** Türkçülük hareketinin emellerini gerçekleştirmiştir.

TÜRK MİLLÎ RUHU

Ziya Gökalp, Türkçülük hareketinin nazarî temellerini **«Yeni Hayat»** ve **«Yeni Kıymetler»** başlıklı denemeleriyle (Genç Kalemler 1911) kendisinin kurduğunu söyler. O tarihde **Gökalp,** Türk dilini milliyetçi hedeflere uygun olarak canlandırmağa çalışır. Genç Kalemler'in emeli de bu hareketi kültür ve içtimaî hayatın diğer alandaki atılımları için bir atlamataşı yapmaktı. Dikkate lâyıktır ki dilin canlandırılması, aynı dönemde **Gökalp'**in kendini bir türlü kurtaramadığı bir fikr-i sabittir. Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati gibi hareketler sırf edebî mahiyettedir. **Ziya Gökalp**'in **«Yeni Hayat»** adını verdiği cereyan ise 1908-9 siyasî ihtilâlini tamamlayacak olan içtimaî bir inkılâba zemin hazırlamak amacındaydı. Bunun için yeni değerler yaratmak lâzımdı. **Ziya Gökalp,** bu hedefi tarif ede-

mez önceleri. «Yeni Hayat, ancak müphem olarak tarif edilebilir; belli bir hedefi de programı da yoktur» diye itiraf eder. Söyledikleri yuvarlak bir takım lakırdılardan ibarettir: İlmî metodlarla ve anavatanın hayrı için çalışmak gibi.

Yıllar geçtikçe düşünceleri berraklaşır, bu cereyana Türkçülük adını verir. Anlar ki tahayyül ettikleri **«Yeni Hayat» «Millî Hayat»**dır. Kendisini dinleyelim: «Bu cereyan ne felsefî ne de nazarîdir. Pozitif ilme, bilhassa modern sosyolojiye dayanır. Yeni kıymetler yaratmak imkânsızdır. Türkçülüğün gayesi Türk millî harsını aramak, milletin ruhunda gizli olarak yaşayan kıymetleri ışığa çıkarmaktır.»

Nesiller boyu Türkler millî ananelerinden uzaklaşmış ve başka kavimlerin harsını benimsemişlerdir. Türkler, Çinden Bizansa kadar birçok geniş ülkeler fethetmişler ama Arz-ı Mev'ud'ları olarak **Kızıl Elma**'yı bulamamışlardır. Millî ülküyü ve millî harsı ifade eden bir semboldur Kızıl Elma. Türkün askerî başbuğları, mütefekkirleri öteki milletlerin siyasî ve fikrî gelişmesine yardım etmişlerdir.

Şimdi Türk milletinin vazifesi «Kendini tanımak» ve kendi şahsiyetini geliştirmek.. **Gökalp** bunu hoşlandığı bir tabirle belirtir: « Ü l k ü ». İnanır ki her kavmin başkalarından farklı bir ruhu vardır. Ezelî olan bu ruh, yine de yabancı unsurları mas edebilir. Bununla beraber millî ruh, kendine has harsı gerçekleştirmek için bu yabancı unsurlardan kurtulmak zorundadır. İşte Türk aydınlarının görevi, dağınık ve karmaşık halk gelenekleri içinden bu « Ü l k ü »yü ortaya çıkarmak, yabancı harsların etkileriyle kaybolan halkın ruhunu yeniden keşfetmektir.

Halk eğitiminin amacı da bu olmalı. Milletin şuur altında yaşayan iddiaları canlandırmak diye tarif edilebilir bu amaç. Ancak böyle bir yoldan yeni bir millî gelenek yaratmak kabil olacaktır. Türkler « K a i d e c i » bir millet haline gelmişler, kendi tabii gelişmeleri yoluyla kendi harslarını kuramamışlardır; yabancı değerleri hazır olarak almış, onları temessül edememişlerdir. Demek ki Türk kaynaklarına dönmek zorundayız. Bu amaca iki yoldan gidilebilir:

1) Eski Türklerin (İslâmiyetten önceki) hars ve tarihini araştırmak,

2) Halkın harsını incelemek. Halkın kültürü yüksek tabakaların medeniyetinden farklı olarak kendi menşe ve seciyesine sadık kalmıştır.

Türklerin eski tarihine eğilmek, **Gökalp**'in başlıca merakı. Denemelerinden pek çoğu eski Türklerin tarihini işler: harsî inkişafları, dinleri, hukukları ve âdetleri. Bu araştırmaların bir kısmı hakikatı bulmak için yapılır ama yazarın başka bir amacı da vardır. Bu amaç zaman zaman açıkça belli eder kendini: yeni Türk harsının dayanacağı değerlerin sürekliliğini meydana çıkarmak. Bu romantik yaklaşım **Gökalp**'i şaşırtıcı mübalağalara sürükler. Bir yerde şöyle yazar: «Öteki milletler, çağdaş medeniyeti benimsemek için mazilerinden kopmak zorundadırlar. Türkler ise eski mazilerine dönmek suretiyle bu hedefe varabilirler.»

Çağdaşlarının gözünde eski Türkleri yüceltmek isteyen **Gökalp**, siyasî ve harsî büyüklüklerini anlatmak için eserlerinde sayfalarca yer ayırır. İslâmın doğuşundan asırlarca evvel kurulmuş çeşitli Türk hanlıklarını ballandıra ballandıra anlatır. **Atilla, Cengiz Han, Timur** ve **Babür** gibi Türk cengâverlerinin akınlarını sergiler. Bu isim-

lere oldukça tereddütden sonra Osmanlı Sultanlarını da ilâve eder. Türk oldukları iddia edilen **İskitler, Sümerler, Hititler** gibi kavimlerin önemi üzerinde durur. Ona göre bu kavimler eski devirlerde harsın baş temsilcileridir. Arada bir, daha insaflıdır. Bu kavimlerin Türklüğü, hatta Türklerle akrabalığı ispat edilmemiştir der. Bununla beraber, bir çok yerlerde kadim Türkler arasında onları da sayar. Bu görüşler **Atatürk** döneminde resmiyet kazanmıştır: Meselâ Modern Türkiyenin iki büyük bankası **Sümer Bank** ve **Eti Bank** ismini taşır.

Yine Türk kavminin şerefli mazisini yüceltmek için Müslüman dünyasının **Zamahşerî, İbni Sina, Celâleddin Rûmî** gibi önde gelen kişilerine **Türk Panteon**'unda yer vermek **Gökalp**'in âdetidir. Bu zatlar belki soy itibariyle Türktüler, (hepsi için böyle olduğu da ispat edilmiş değildir ya, neyse) ama Türk kültürünün dışında yetişmişlerdi, eserlerini Arapça veya Farsça yazmışlardı. Türk olmak iddiasında değildiler pek. **Gökalp**, burada temel görüşüyle tezada düşmüyor mu? Hani, insanların milliyetini tâyin eden soyları değil terbiyeleri, dilleri ve harslarıydı? Millî değerler çemberini, tarihî gerçeğe fazla ehemmiyet vermeden, genişletmek temayülü modern zamanların yeni yeni gelişmeye başlayan aşağı yukarı bütün milliyetçilik hareketinde karşımıza çıkmaktadır.

Gökalp'e göre, eski Türklerin sayısız meziyetleri vardı: misafirperver idiler, alçak gönüllü idiler, fedakârdılar, yiğittiler, dürüsttüler v.s. Bilhassa kendilerine boyun eğen kavimlere karşı davranışları çok insancaydı. Kendi milletlerine büyük bir sevgi beslediklerinden başka milletlere de zulmetmezlerdi. Tanrıları bir barış tanrısıydı. Yöneticilerinin tek amacı: bir barış düzeni kurmaktı. Eski çağların büyük Türk cihangirleri her türlü emperyalist temayülden sıyrılmıştılar. Biricik emelleri Türk kabilele-

rini birleştirmekti. Dinlerinde taassub da yoktu, nefse ezâ da. İbâdetin bediî cephesine bağlıydılar. **Gökalp** sosyolojisinin temel mefhumları olan ülkü ve kişilik eski Türklerin meçhulü değildi. Nitekim yasalarında ifadesini bulmuştur bu mefhumlar. «Taraf tutmayan bir tarih, günün birinde, demokrasi ve feminizm'in Türkler arasında doğduğunu kabul etmek zorunda kalacaktır.»

Eski Türk cemiyetinde kadınlara büyük hürmet gösterilirdi: içtimaî hayata iştirak ederler, hatta savaşa bile katılırlardı. Eşitlik prensibi eski Türkler için mukaddesti. Halk temsilcilerinin hükümet yönetiminde derin etkileri vardı. Türk kabile ve köyleri, Arapların tersine, demokratik esaslara dayanan bir idareyle yönetilirlerdi.

Bu ideal tablonun oturduğu zemin değersiz ve cılız birkaç delilden ibaret. Ananevî Türk faziletlerine müteallik görüşleri **Herder**'in iddialarına çok müşabihtir. O da germanizm, «sadakat, sadelik, istikamet ve cesarettir,» demiyor mu? **Gökalp**, soyunun asaletine iman etmekle kalmaz, sahneye bir başka mit (üsture) de çıkarır. Bir çok milliyetçi ideolog'da şahidi olduğumuz bu mit, kavminin büyük bir misyonu olduğu mitidir. Tarihten Türk soyunun ahlâkî üstünlüğünü öğrenen **Gökalp**, Türk milletinin tarihî misyonu «en üstün faziletleri gerçekleştirmek, ve umûmîyetle imkânsız görünen fedakârlıkların ve kahramanlık menkibelerinin beşer kudreti dışında olmadığını ispat etmektir,» der.

Gökalp'in dikkate almadığı bir hakikat var: ilkel kabilelerden ibaret olan eski Türkler ileri bir medeniyetin kusurlarından da meziyetlerinden de yoksundular. XX. yüzyılda göçebe bir kavimin harsî kıymetlerine dönmek teşebbüsü tam mânâsıyla abesti. Gökalp'in ölümünden sonra Türk bilginlerinin devam ettirdiği İslâm - öncesi Türkler hakkındaki ilmî araştırmalar, ne kadar değerli

olurlarsa olsunlar, modern Türkiyenin harsî inkişafına büyük bir etkileri olmamıştır.

Gökalp'in daha gerçekçi bir teşebbüsünü belirtelim: günümüzün Türk halkı arasında el'an yaşamakta bulunan millî değerlerin tanıtılması. Bu hedefe varmak için Türk folklorunu, etnografyasını, arkolojisini sergileyecek müzeler, Türk kültür tarihiyle ilgili kalbur üstü bütün eserleri ihtiva eden kütüphâneler; modern Türkiyede sosyoloji araştırmaları için gerekli her bilgiyi sağlayacak merkezî bir istatistik enstütüsü kurulmalıdır, üstada göre. O kadar da değil... Bir Türkoloji derneği, bir konservatuar, millî bir tiyatro da tesis edilmelidir. Bütün bunlar Türk harsını canlandırma işinde büyük bir rol oynayacaklardır.

Herder'e ve **Herder** mektebine uyarak Türk millî mirasının kıvılcımlarını halk harsının çeşitli dallarında görür **Gökalp:** edebiyatta, sanatlarda (müzik, mimarî, el-sanatları, raks), dinî geleneklerde ve ahlâkî ölçülerde görür. Bu hars halk arasında yaşamaktadır; havasa gelince, onlar Arap-Fars, daha sonra da Avrupa kültürünü benimsemişlerdir. Şimdi Türklerin yapması gereken bu mirasa dönmek, onu yüceltmek, bu miras üzerine bütün sınıfları kucaklayacak olan yeni bir Türk kültürü inşa etmektir. Türkiyenin manevî hayatına müteallik en can alıcı mesele ancak bu yoldan halledilebilir. Aydın sınıfla halk yığınları arasındaki kopuşun giderilmesi.

DİL

Romantizmin bütün havarileri gibi kültürle ilgili meş'eleler arasında **Gökalp**'in en çok dikkatini çeken **lisan** meselesi olmuştur. Hars ve medeniyete dair nazariyelerini izah ederken başlıca dayanağı lisandır. Lisan, milliyetin mehenk taşıdır. Lisan sahasındaki bağımsızlık siyasî ba-

ğımsızlığın vazgeçilmez şartıdır. Selânik'teki **«Genç Kalemler»** dergisinde makalelerini yayımladığı zamandan beri Gökalp, halkın anlayabileceği sade bir dille yazmağa çalışmıştır hep. İki dil yan yana yaşayamaz: yöneticilerle klasik edebiyatın vasıtası olan Osmanlıca; kelime hazinesi ve grameri bakımından üç dilin (Arapça, Farsça, Türkçe) halitasıdır. Türkçe ise halk tabakalarının ve halk edebiyatının dili. Aydınlar, halkın konuştuğu bu dili zevksiz ve kaba bir jargon sayar, hor görürler. Artık, edebiyat alanı da dahil, tek dil kullanılmalıdır: İstanbul lehçesini, bilhassa hanımlar arasında konuşulan Türkçeyi esas alan bir dil.

«Yeni dil», halkla aydın arasındaki setleri yıkacak, edebiyatın kapısını bütün millete açacak ve millî uyanışın kendini ifade etmesine yardımcı olacaktır. Bunun için lisanı yabancı kelimelerden arıtmak lâzım. Bununla beraber **Gökalp, Fuat Raif** ve **İkdam** gazetesinin çevresindeki yazarlar gibi aşırı bir tasviyeci değildir. Arapça ve Farsçadan gelen her kelimenin atılmasını ve yerlerine Türkçe köklerden gelmiş kelimelerin ikame edilmesini istemez. Halka yabancı olmayan, herkesin kullandığı bütün kelimeler millete mal olmuştur. Meselâ kalem, ders, kitap, mektep gibi arapça sözler konuşma dilinin malı olmuş ve bu yabancı karşılıklar Türkçe kelimeler ise başka bir nüans kazanmışlardır. Meselâ ak, kara daha çok soyut mefhumlar için kullanılmaktadır; beyaz, siyah ise maddi eşyaları belirtmektedir. Türkçeleşen yabancı kelimelerin bir başka hususiyeti de gerek telaffuz, gerek mânâ bakımından değişmiş bulunmalarıdır: Farsça nerdübân Türkçede merdiven olmuştur; Arapçadaki bakara: makara. Pâre Farsçada parça, Türkçede nakit anlamınadır...

«Bu kelimeler anadilimizin vaz geçilmez bir parçası; yabancı dillerden alınmış diye söküp atmanın mânâsı yok. Bu kelimeleri eski Türkçe veya kökü Türkçe olan yeni ke-

limelerle değiştirmek, dilden yaşayan unsurları atmak, ve dili halk için Arapça ve Farsça'dan daha yabancı, daha anlamsız kelimelerle doldurmak olur.»

«Türkçeyi yabancı unsurlardan temizlemek için başka prensiplere başvurmalıyız. Önce ilmî tabirlerle (istilah) öteki kelimeleri (lügât) birbirinden ayırmak lâzım. İstilahlar, arapça ve farsçadan alınmalı. Çünkü bu diller zamanımıza kadar Türkçe için bir istilah kaynağı olmuştur.» Gökalp, daha sonra terkiplerin yerine tek kelimelerin kullanılmasını tavsiye eder: meselâ, ilm-i hayat yerine hayatiyat; ilm-i menfaiil-âzâ yerine gariziyat. Ama imkân varsa, Türkçe köklerden de istilahlar yaratmak tercihe şâyandır. Son denemelerinde ise modern mefhumlar için Avrupa kelimelerini kabul etmeliyiz, der: tiyatro, roman, telefon, şimendifer, vapur gibi.

Dili zengileştirmek için halk dilindeki kelimeler edebî dilde de kullanılmalıdır. **Gökalp**, Türkiye dışındaki Türk lehçelerinden kelime almağa taraftar değildir. İstenilen kelime kendi kaynaklarımız da mevcud değilse yeni kelimeler uydurulabilir; tabii daima Türk dilinin kaidelerine uygun olarak. Dil, kendi kendine gelişen canlı bir uzviyettir. Bu itibarla hükümet müesseseleri ona sık sık müdahale etmemelidir. Yoksa dil, sunîleşir ve güzellikleri kaybolur.

Gökalp, dilin islahı hakkındaki taleplerini üç düsturda hülasa eder:

1) Mefhumlar konusunda dilin çağdaşlaşması ve Avrupaileşmesi.

2) İlmî istilahlar konusunda İslâmîleşmesi.

3) Bütün diğer kelimeler, gramer, sentaks ve imla konusunda Türkleşmesi.

Gökalp'in kendisi de umûmîyetle yazılarını açık ve sade bir uslüpla kaleme alır. Bir taraftan Türkçe arkaik

kelimeleri kullanmamağa çalışır, diğer taraftan da fars ve arap gramer ve sentaksının kurallarından kurtulmağa gayret eder. Aynı zamanda arapça ve farsça kelimeleri serbestçe kullandığı gibi bu dillerden gelme kökler yardımıyla bir çok yeni kelimeler uydurur.

Gökalp'in ölümünden sonra Türkçenin gelişmesi onun çizdiği yolu izlememiştir. Gerçi gramer ve sentakstan yabancı unsurlar geniş ölçüde çıkarılmıştır ama kelime hazinesi bakımından İslâmî dillerden istilah alınması tavsiyesine itibar edilmemiş, Türkçe Avrupa terimleriyle dolup taşmıştır. Cumhuriyet döneminde Türkçenin malı olan arapça ve farsça kelimeler atılmış, yerlerine Türkçe kelimeler ikame edilmiştir: Mektep, okul olmuştur; vekâlet, bakanlık; muallim, öğretmen... yalnız âlimler tarafından bilinen Türkçe kelimeleri diriltmek temayülü ağır basmaktadır. Bu yolda o kadar ileri gidilmiştir ki bugünün Türk gençleri 30 yıl önce yazılmış bir kitabı anlamak için lügât kullanmak zorundadırlar.

Atatürk, 1928'de Latin harflerini kabul etmek suretiyle **Gökalp**'in dil islahı için ileri sürdüğü teklifleri aşmıştır. **Gökalp**, (hiç değilse İstanbul'daki döneminde) açıktan açığa eski yazının muhafazasına taraftar olmuştur. Eski harfler, Türklerle öteki İslâm milletleri arasında en sağlam bağlardan biriydi ona göre.

EDEBİYAT VE SANAT

Osmanlı edebiyatı, (Divan, Tanzimat, Servet-i Fünun) bu edebiyatın dilini anlamayan Türk halkına yabancıydı. Ne şekil, ne de muhteva bakımından Türk değildi bu edebiyat. Önce İran edebiyatının, XIX. asrın ortalarından bu yana Fransız edebiyatının bir taklidinden ibaretti.

Osmanlı şiirinde umûmîyetle kullanılan vezin aruz du. **Ziya** ve **Cevdet Paşalar** bile bu veznin Türkçeye uy-

gun olmadığına işaret etmişlerdi, çünkü Türkçede uzun heceler yoktu. Aruz, halk şiirinde tutunamadı. Halk şairleri eski Türk hece veznini kullanmağa devam ettiler. **Gökalp** ve Türkçü arkadaşları yabancı vezinleri tamamen kaldırmağa çalıştılar. Onlara göre, hece veznini kullanan alafranga şairler yeni şekiller icad etmekten kaçınmalıydılar. Meselâ her mısrada 6-6 ölçü Fransızcadan alınmıştı ve halkın ruhunu okşamıyordu. **Gökalp**, ilk şiirlerinde, meşhur Turan da dahil, aruz kullanıyordu ama daha sonraki şiirlerini hece vezniyle yazmıştır...

Kısaca edebiyat, batı tekniğini benimsemeli, fakat ilhamını halktan, halk türkülerinden, halk geleneklerinden almalıdır. Sunîlikten vaz geçip tabiiliğe yönelmelidir.

VATANPERVERLİK VE BEYNELMİLELCİLİK

Gökalp'in siyasî görüşlerini tek kelimeyle hülasa edebiliriz: milliyetçi ülkü. 1912'den 1922'ye kadar yazdığı şiirlerde ateşli bir vatanperverlik dile gelir. Batı Avrupanın liberal anlayışına göre «bir milletin siyaseti belli hudutlar içinde kalmalı, millet sevgisi bu hudutları aşmak için vesile olmamalıdır. Din de, ahlâk da, milletler arası hukuk da böyle emreder.» **Ziya Gökalp** bu düşünceyi paylaşmaz. İslâmiyet, Türk milliyetçiliğini tehdid etmek şöyle dursun, vatanperverliği takviye eder. İslâmiyetin **Cihad** mefhumu ortada. **Hz. Muhammed**, (s.a.v.) müminlerin kardeşliği üzerinde durur, bütün insanların kardeşliği üzerinde değil. Ahlâk da milletten üstün değildir. Madem ki bütün ahlâkî değerlerin kaynağı da, örneği de millet, ahlâk demek vatan sevgisi ve millete hizmet demek.

Milliyetçiliği en üstün ülkü kabul eden **Ziya Gökalp'in** sisteminde ferdin mutlak değeri diye bir şey yoktur. Oysa Batı medeniyeti için bir mütearifedir bu. **Gökalp** için

kişi, toplumu, yani milleti temsil ve ifade ettiği ölçüde saygıya ve itibara lâyıktır.

Millet ,fertlerden üstün olduğu gibi, insanlıktan da üstündür. Ülküler söz konusu olunca insanlık en sonda gelir, vatandan, loncadan, aileden sonra. 1918'de yayımlanan makalede ümmetten hiç söz edilmez. Milletler arası şiarlar karşısındaki tavrı da şüpheci ve soğuk. Bütün milletler tam bir bağımsızlığa kavuşmadıkça milletler arası bir toplum teessüs edemez. 1918'de muhasemat sona erince bir Milletler Cemiyeti kurulması düşünülmüş ve Türkiyede bazı çevreler bu teşebbüsü ümitle karşılamıştı. Gökalp, onlarla alay eder. Böyle bir cemiyetin ismi bile aldatıcıdır; çünkü milletler hakiki bir cemiyet kuracak seviyeye ulaşmamışlardır, ortak bir şuura sahip değildirler. Olsa olsa bir Milletler Camiası kurabilirler; aynı medeniyete mensup milletler arasında dayanıksız bir federasyon. Dayanıksız, zira herhangi bir ülküye dayanmamaktadır, ne icra gücü vardır, ne yaptırım gücü. Milletler arası teşkilat, teşri icra, kaza kuvvetlerine sahip olmadıkça üye devletlerin ordusundan, donanmasından daha üstün bir askerî güç bulundurmadıkça şu veya bu devlet bu milletler arası ve kozmopolit sloganlara itibar etmemeli, kendi milli kuvvetine dayanmalıdır.

Gökalp'i daha da kuşkulandıran Batı'nın şatafatlı lakırdıları. Türkler, Orta-çağdan bu yana acı tecrübelerle öğrenmişlerdir ki: Avrupalılar, milletlerarası bir federasyondan mı söz ediyorlar, bunun mânâsı Hristiyan milletlerin birleşmesidir sadece. Bu nevi herhangi bir milletler arası statünün tek amacı vardı: Hristiyan ülkelerine haklar ve imtiyazlar sağlamak. Ne var ki durum değişebilir. Hristiyan olmayan milletlerin Avrupa medeniyeti camiasına alınışı Avrupa medeniyetinin intikal devresine girdiğini göstermektedir. Dinî beynelmilelcilikten, müspet ilim-

lere dayanan ve itikatları ne olursa olsun bütün üyelere açık bulunan dünyevî bir beynelmilelciliğe geçiş.

Avrupa devletlerinin Türkiye'yle savaşı 1911 Trablus işgâlinden, 1919-1921 arası müttefiklerin İstanbul'a, Yunanlıların İzmir ve Orta Anadolu'ya çıkışlarına kadar Türklerde Batıya karşı büyük bir nefret yarattı. Gökalp'in yazılarında, daha da çok manzumelerinde, bu nefretin ifadesini buluyoruz. Altını çizelim, **Gökalp başlangıçtaki İslâmî görüşlerinden uzaklaştıkça Avrupanın saldırganlığından, artık Hristiyanî taassubu değil, Batı devletlerinin siyasî emperyalizmini mes'ul tutmaktadır. İmparatorluk devri sona ermiştir; bu düzene boyun eğen milletler er veya geç, millî hürriyetleri uğrunda ayaklanacaklardır. Emperyalizm siyasetini uzun zamandanberi terk etmiş bulunan Türkler, İslâm ülkelerinin manda idaresine girmelerine muarızdır. Manda idaresi demek, sömürgecilik demektir. İmparatorluklar dünyadan kalkmadıkça sulh kurulamayacaktır. Her millet, kendi bağımsız devletini kuracaktır, bu bir haktır ve mutlaka kabul edilmelidir.**

TURANCILIK

Çeşitli milletlerden meydana gelen imparatorluklar çözülürken, ahâlisi aynı millete mensup ülkeler birleşmeğe çalışıyorlardı. (İtalya, Almanya) Bu temayül zamanla Türklerin birleşmesini intaç edecekti, Gökalp'a göre, Balkanlardan Çin sınırlarına kadar uzanan, **Gökalpla** arkadaşlarının Turan diye adlandırdıkları geniş topraklarda yaşayan bütün Türklerin.

Turancılık, 1908-9 inkılâbından sonra İstanbul'da, Rusyadan gelen genç Türklerin teşvikiyle filizlendi. **Gökalp,** bu cereyanın ilk belirtilerini **Hüseyinzâde Ali**'nin Turan şiirinde buldu. Bu zat, daha öncede söylediğimiz gibi, Pan-

Slavizm'in etkisi altındaydı. Ne var ki, **Gökalp**'in 1911'de Selanikde çıkan **«Rumeli»** gazetesinde **Demirdaş**, ve **«Genç Kalemler»** dergisinde **Tevfik Sedat** imzasıyla neşredilen aynı başlıklı şiir Türk aydınları üzerinde büyük bir teesir yaptı. Manzumenin son iki mısraı Turancılığın şiarı oldu:

Vatan, ne Türkiyedir bizlere, ne Türkistan
Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir - Turan.

Müteakip yıllarda **Gökalp**, **Halide Edip** ve ülküdaşları, bütün Türklerin tek başbuğ kumandasında birleşerek **Atila**, **Cengiz** ve **Timur**'ların devrini ihya edecekleri hayaline kapıldılar.

Gökalp için **Osmanlılar, Azerbeycan Kırım Türkleri, Türkmenler, Kırgızlar, Özbekler, Kıpçaklar** vs. tek millettiler. Evet, soy bakımından aralarında büyük farklar var. Ama **Gökalp**'in kanatına göre milleti tâyin eden ırk değildir. Mühim olan bütün Türklerin ortak bir harsa sahip oluşu. Yakutlar bir yana hepsi de müslüman. Âdetleri, müesseseleri birbirine benzer. Dilleri de esas bakımından aynı. Türkçe çeşitli lehçelere bölünmüş. Doğru... fakat Türklerin çoğu birbirini anlayabilir.

Bununla beraber, XX. asrın başlarından itibaren Rusya Türkleri harsî bakımdan ayrılma temayülleri göstermişlerdir. Rusyadaki bazı Türk çevreleri mahalli edebiyatlarını geliştirmeye, ve lehçelerini edebiyat dili haline getirmeğe çalışmışlardır. Rus Türkleriyle Osmanlılar arasındaki bağları zayıflatmak siyaseti güden Rus makamları da onları teşvik etmişlerdir. Merkeziyetçi temayül Kırımla Kazakistanda daha kuvvetli, çünkü oralarda Osmanlıca, edebiyat dili olmaktaydı. Kırımda **«Tercüman»**, Bakûde **«Şelâle»**, hatta Buhara ve Fergana'da çıkan bazı gazetelerin dili Osmanlıcaya çok yakındı I. Dünya Savaşından önce İstanbul'dan Rusyadaki Türk merkezlerine yol-

lanan kitap ve gazeteler aradaki kültür bağlarını bir kat daha güçlendirmekteydi. Ayrıca Rusyadan bir çok Türk genci tahsil için İstanbul'a geliyor, memleketlerine dönünce oraya Osmanlı harsını taşıyorlardı.

Rusyanın Osmanlı imparatorluğuna karşı savaştığı I. Dünya Harbi patlayınca Turancılar, **«Kuzey Türklerinin»** Çarlık boyunduruğundan kurtulacağını, ve Osmanlı İmparatorluğuyla birleşeceğini umdular. **Gökalp, Kızıl Destan** şiirini savaşın başlarında kaleme aldı:

Düşmanın ülkesi viran olacak,
Türkiye büyüyüp Turan olacak.

Osmanlı ordularının mağlubiyetiyle suya düşen bu ümitler, Rusya'nın harbden çekilmesi ve bolşevik ihtilâli üzerine yeniden canlandı. Bolşevikler, emperyalist siyaseti bırakmışlar ve esir milletlere hürriyet vaad etmişlerdi. **Gökalp,** Nisan 1918'de yayımladığı bir makalede Rusya'daki Türklere, **«Tam bağımsızlığa kavuşmanın zamanı, diye sesleniyordu; bu fırsat bir daha ele geçmez.»** Onlara, tedricen merkezî bir devlet kurmalarını, ve Osmanlı Türkçesini resmî dil olarak kabul etmelerini tavsiye ediyordu. Bu gayenin tahakkuku için bir lider tâyin etmeliydiler, lider bütün orduların başbuğu olmalı, payitahtını Kafkasyada, Türkistanda veya Kazakistanda kurmalıydı. İnayet-i ilâhiyenin timsali olan bu lider ya Rusya Türkleri arasından çıkacak, yahut Türkiyede doğmuş olacaktı. Turanı kurtarmak vazifeyi mukaddesesini o gerçekleştirecekti.

Ne yazık ki Cenab-ı Hak Rusya Türklerine böyle bir başbuğ ihsan etmedi. İttihad ve Terakkinin liderlerinden biri olan **Enver Paşa** Türkistanda Sovyet hükümetine karşı bir isyan çıkarmağa teşebbüs ettiyse de Ağustos 1922'de muharebede öldürüldü. Bolşevik ordusu Rus Türkleri arasındaki her türlü bölücülük cereyanını silip süpürdü. Tu-

ran ülküsü, 1914 öncesinde olduğu gibi uzak bir rüya haline geldi.

Bununla beraber **Gökalp**, daha da önce, bütün Türklerin siyasî birliği hakkındaki aşırı taleplerinden vaz geçmiş bulunuyordu. 1918 başlarında, bütün Türkleri yalnız kültür bakımından birleştirmek birinci vazifedir, diye yazıyordu. Bu birliği tahakkuk ettirmek için başlıca vasıta da İstanbul lehçesini, millî dil olarak kabul ettirmekti. Zira bütün Türk lehçeleri içinde en gelişmişi, en zengini, en ahenklisi İstanbul Türkçesiydi. Nitekim Pan-Slavcı'lardan bazıları da Rusça'nın Slav milletleri arasında tek dil olacağına inanıyorlardı. Savaş sonrası ayrı ayrı Türk devletleri kurulsa da bu harsî birlik, zamanla, siyasî bir birliğin temeli olabilirdi. İtalya'da ve Almanya'da da öyle olmamış mıydı? Prusya, Alman ittihadında nasıl bir rol oynamışsa, Osmanlı Türkiyesi de Türklerin ittihadında aynı rolü oynayacaktı.

Gökalp, son yazılarında Turancılık programını daha da sınırlar. Bugünki şartlar içinde kültür birliği dahi yalnız Oğuz Türkleri arasında gerçekleşebilir. Azerbeycan'da, İran'da, Harzem'de yaşayan bu Türklerin ortak bir edebiyat mirasları vardır: **Şair Fuzûli, Dede Korkut Masalları, Şah İsmail, Aşık Garib, Aşık Kerem, Köroğlu** hikâyeleri. Turancılık, gerçekleşmesi muhal bir düşünceydi. Sadece coşturucu bir ülkü, uzak bir istikbal rüyası.

Atatürk de bu görüşteydi. Müttefiki Sovyet Rusya'yı tedirgin etmesi muhtemel olan her hareketten kaçınıyordu. Türk milleti, ülkesini yeni sınırları içinde geliştirmeli, gücünü bu yolda harcamalıydı. Dikkate lâyıktır ki, amaçlarından biri de Türkiye hududları dışındaki Türklerle münasebet kurmak olan Türk Ocağı 1927'de programını değiştirdi. Kuruluş gayesi: Türk Ocağının çalışma sahası Türkiye Cumhuriyeti hudutlarını aşamaz.

Bu resmî reddiyeye rağmen Turancılık tamamen durmadı. İkinci Dünya Savaşı esnasında, bilhassa Almanların Rusyayı işgâlinden sonra gizli bir ihtilâlci teşkilat faaliyete geçti. Teşkilâtın gayesi bütün Türkleri siyasî bir birlik içinde toplamaktı. Ne var ki, 1944 yılı sonunda bu ırkçı hareket Ankara hükümeti tarafından bastırılıp ele başları askerî mahkemeye verildi.

EKÂLLİYETLER

1908 inkılâbı, bütün Osmanlı tebasına, din, ırk ayrımı gözetmeksizin müsavat vaad ediyordu. Ama bu vaadler asla yerine gelmedi. Farklı menfaatler, farklı siyasî görüşler uzlaştırılamayacak kadar derindi. Türklerle diğer camialar arasındaki ananevî düşmanlık hâlâ devam ediyordu. (özellikle Hristiyan camia.) Müslümanlar, müslüman olmayanları bir yandan küçümsüyor, bir yandan da kazandıkları başarıları çekemiyordu. **Gökalp** de önceleri gâvurlara tepeden bakar. Bir makalesinde şunları diyor: **«İmparatorluğun siyasî hayatına iştirak etmeyen, askerlikten muaf tutulan gayri müslimler, bütün dikkatlerini iktisadî menfaatlerine çevirebilmişlerdir. Türklerin bahşettiği geniş muhtariyet sayesinde sosyal hayatlarını da geliştirmişlerdir. Son yıllarda Avrupa medeniyetini benimsemek konusunda müslüman komşularına kıyasla daha yatkın, daha becerikli oldukları görülmüştür.»** Ama **Gökalp**, kendini de dindaşlarını da yüreklendirmekten geri durmaz: «Müslümanlar, iktisadî tekâmülde diğer camialara tefevvük edecekler, çünkü muasırlaşmayı daha mükemmel, daha geniş ölçüde tatbik ediyorlar.»

Yukarda da söyledik: Liberal çevre, cemaatler arası bir devlet kurulmalı; bu devletin bütün vatandaşları kendilerini Osmanlı sayacaktır.. diye tutturuyordu. **Gökalp** böyle bir düşünceye katılmaz. Takip edilecek en emin yol,

çok milletli bir devlet kurmak. Bu devlette çeşitli camialar, ayrı ayrı milletle sayılacaktır. Müslüman Türkler, millî şuur merhalesine ulaşınca Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki diğer camiaların taleplerine saygı göstereceklerdir. Buna mukabil, azınlıklar da güçlü ve kaynaşmış bir Türk milletiyle karşı karşıya olduklarını anlamalı, yabancı devletlerden yardım dilenmeye kalkmamalı, Türklerle anlaşmalıdır.

Gökalp'in bu ümidi kısa sürer. Çok geçmeden **«çok milletli»** bir devletin kurulamıyacağına inanır. Ancak tek millete dayanan bir devlet ayakta durabilir. Gökalp'in düşüncesindeki bu değişmeyi, Araplar karşısındaki çeşitli tutumlarında takip etmek mümkün. Birinci Dünya Savaşı patlamadan az önce iki milletli bir devlet kurulmasını teklif eder: Halife'nin idaresinde Türk-Arap devleti. **Şerif Hüseyi'nin** ayaklanması, Türklerin Filistin cephesindeki mağlubiyeti üzerine Araplara daha tavizkâr davranır. 1918'de iki bağımsız devlet arasında bir federasyon veya konfederasyon kurulmasından söz eder: Türk Anadolu'yla **«Arabistan»**. Böyle bir ittihad hem coğrafî hem de dinî sebeplere dayanır, her iki milletin korunmasında hayatî bir ehemiyet arzeder. Bilhassa Arapların işine yarayacaktır bu birlik. Mülkî ve askerî teşkilattan mahrum bulunduklarından Türk kardeşleri tarafından terk edilir edilmez Avrupa devletlerinin istilasına uğrayacaklardır. 1918'de Osmanlıların mağlup olması **Gökalp**'i Arapların kaderi üzerinde kafa yormak ihtiyacından kurtarır. Türk Devletinin hudutları içinde kalan minnacık bir Arap azınlığı bir yana bütün Arap eyaletleri elden çıkar.

Öteki ekâlliyetlere gelince, **Gökalp** onları müslüman olanlar, müslüman olmayanlar diye ikiye ayırır. Dayandığı prensip şu: Türk Milleti demek yalnız Türkçe konuşan müslümanlar demektir. Yani Türkiyede yaşayan Rumlar,

Ermeniler, Yahudiler sadece tâbiiyet bakımından Türktürler, milliyet bakımından değil. Azınlıklara belli bir harsî muhtariyet verilmesinden yana olmakla beraber Osmanlı millet sisteminin devamına muarızdır. Osmanlı, müslüman olmayan ekâlliyetlere adlî, içtimaî ve terbiyevî sahalarda geniş bir muhtariyet vermişti. Hem Hristiyan,hem de Müslüman vakıflarının kaldırılmasını ister.

Gökalp'in kalabalık Kürt azınlığı konusundaki tutumu açık değildir. Türklerle Kürtlerin barış ve ahenk içinde yaşamalarını temenni eder. Ama Kürtlere harsî bir muhtariyet verelim de demez. Büyük bir ihtimalle Türklerin Kürtleri temessül etmesinden yanadır.

HÜKÜMET ŞEKLİ

Gökalp'in Türkiyede kurulmasını istediği rejim, millî demokrasidir. Ona göre, Birinci Cihan Harbinin hâkim parolası demokrasi ve milliyet, birbirine sımsıkı bağlı iki ülkü. Her ikisi de eşitlik prensibi üzerine kurulmuş. Demokrasinin temeli: millî toplum için eşitlik; millet için milletlerarası eşitlik. Yöneticilerin milleti temsil ve millete hizmet ettikleri gerçek bir demokrasi, Osmanlı İmparatorluğu gibi mütecanis olmayan bir toplumda değil, ancak mütecanis bir millet için kurulabilir. Gökalp'in demoktrasi anlayışı liberal anlayıştan oldukça farklı. Gerçi taraftar olduğu rejime halkçılık adını verir. Halkçılık demokrasinin Türkçesidir Ona göre. Ama iktidarı halk yığınlarının eline teslim etmek istemez. Hâkimiyet milletin, daha doğrusu millî güzidelerin olmalıdır. Halkın menfaati için ülkeyi onlar idare edeceklerdir. Demokrasi avamın idaresi demek değildir, elitin idaresidir. Halk onlardır, çünkü biz halkız diyorlar. Demokratik toplumda herkes

hangi sınıftan veya meslekten olursa olsun aynı siyasî statüye sahiptir, şu şartla ki milletin bütün fertleri için hukukî eşitlik prensibini kabul etsin. Demokratik rejimi kurmanın tek yolu, yüksek sınıfların yönetimine son vermek değil, demokrasinin gerçek mânâsına uyarak bütün halkı aristokratlaştırmaktır. Osmanlı İmparatorluğunun son yüz yıllarında ortaya çıkan, feodalizm **Gökalp**'e göre, Sultanın mutlak idaresinden Jön Türklerin meşrutî rejimine geçişte mühim bir merhaledir. O dönemin derebeyleri bir önceki devrin zeamet sahiplerine benzemezler. Otoritelerini devlete kabul ettirmişlerdir ve evlatlarına da intikal eder bu otorite. Böylece, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak devlet işlerinde büyük nüfuzu olan bir aristokrasi teessüs eder. Osmanlı Devletinin yapısında esaslı bir değişikliktir bu; eskiden en yüksek makamları işgâl edenler bile padişahın kapukullarıydı.

Gökalp'in demokrasi hakkındaki düşüncelerini etkileyen, Türkiye'deki bir takım içtimaî değişiklikler olmuştur. Batıda demokratik düzen üçüncü sınıfla feodal yöneticiler arasında uzun mücadelenin meyvesidir. Oysa Türkiye'de Müslüman bir burjuvazi teşekkül etmemiştir henüz. Yığınlar siyasî şuurdan mahrumdurlar. **Abdülhamid**'in teokratik idaresi bir zahit ve entellektüeller zümresi tarafından devrildi. Bunların çoğu memur sınıfındandı. Milletin büyük iktisadî topluluklarından hiçbirini temsil etmiyorlardı. Ayrıca demokratik bir seçimle o mevkie gelmemişlerdi. Peki, bu güzideler, halk namına konuşmak hakkını nereden alıyorlardı? Şahsî kanatlarından.. Halkın ihtiyaçlarını anladıklarına, onun çıkarları için çalışacaklarına inanıyorlardı, o kadar.

Bu, **Gökalp**'in demokratik devlette lidere niçin bu kadar önemli bir yer verdiğini izah eder. Çünkü lider, güzidelerin başıdır, ona göre. Daha 1918'de Rusyadaki

Türkleri kurtaracak büyük bir askerî lider tahayyül ediyordu. Din adamları, başbuğun tanrı tarafından gönderildiğine inanacak, intelejansiya ise bir dâhi, bir millî kahraman olarak selamlayacaktı onu. Milletin varlığı ciddi tehlikelerle tehdit edilirken lidere mutlak bir iktidar tanımak şarttı. Ancak zafer kazanılıp halk kendi kendini idare etmeği öğrendikten sonradır ki, lider, selâhiyetlerini halka devredebilirdi. Bu satırlar, **Mustafa Kemal**'in İstiklâl Savaşı hazırlıkları yapmak üzere Samsun'a çıkmasından bir yıl önce yazılmıştır. (Mayıs 1918). Arkadaşlarından birine göre **Gökalp**, Malta'da sürgündeyken, **Kemal Paşa**'nın ilk hareket haberini büyük bir heyecanla karşılamış ve her vatanseverin buna katılmasını istemiştir. Türkiye'ye dönünce, Gazi'yi halkın babası, milletin kurtarıcısı ve millî mefkûrenin canlı timsali diye göklere çıkarır. **Gökalp**, şöyle yazar o günlerde, **«Gazi'nin bu parlak zaferleri olmasaydı Türkçülük gerçekleşmiyecekti. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Mustafa Kemal'in Partisi) Türkçülüğün siyasî programını uygulu yordu aşağı yukarı. Şu halde, Her Türkçünün vazifesi bu partiyi desteklemekti.»** (**Mehmet Emin, Akçoraoğlu** gibi Türkçülük hareketinin ileri gelenleri Nisan 1921'den itibaren Ankara'ya geçip **Mustafa Kemal**'e iltihak etmişlerdi). 1923'de Büyük Millet Meclisi üyeleri seçilecekti. O gece **Gökalp, Doğru Yol** isimli risaleyi kaleme alır. Bu risalede, Partinin programını izah eder ve Gazi'nin takip ettiği siyasetin Türkçülük programına uyduğunu gösterir. Güzidelerle dâhiler hakkında nazariyelerine dayanarak, Gazi gibi millî bir liderin ma'şeri şuuru yaratabileceğini, bir tek kelimeyle veya bir konuşmayla nice reformlar başarabileceğini ileri sürmesi tekâmül nazariyesiyle yüzde yüz çatışmıyor mu? Nitekim, daha bir kaç yıl önce **Mustafa Necip** şerefine kaleme aldığı bir şiirde: **«Bilirsin ki köklü bir inkılâp bir anda olmaz. Bu köklü**

inkılâbın bütün ümitleri zamana bağlı,» demişti. **Gökalp'**-in görüşünü değiştiren sebep o yılların siyasî olaylarıdır. **Mustafa Kemal** ortaya çıkıncaya kadar **Gökalp,** İstanbul hapishanesindeyken inandığı görüşlere sadık kalmıştır: Halk, demokrasi terbiyesinden geçmeden, Türkiye'de istikrarlı bir meşrutî hükümet kurulmaz. Ama hadiseler bu vetirenin tamamlanmasına müsaade etmedi. Millet öğrenme ve düşünme zamanı bulmadan, şeref ve haklarını müdafaa etmek zorunda kalmıştı. Bağımsızlık savaşında millete önderlik eden Gazi, şimdi de **«Halkı eğitmeli, vazifelerini düzenlemeli ve tedricen onları demokrasiye alıştırmalı»** idi. Garip değil mi?. Mısır'ın islahatçısı **Muhammed Abduh'**da, önceleri parlementer demokrasiyi müdafaa ederken, seneler sonra lüzumlu islahatın ancak kuvvetli bir liderin otoriter idaresi altında tahakkuk edebileceği kanaatına varır. **Gökalp,** istemiyerek şöyle der: **«İnşallah yeni rejim, halk bu rejime hazırlanmadan kurulmaz.»** Acaba **Gökalp,** Gazi tarafından kurulan idarenin bir baskı rejimine istihale edeceğini, daha o zamandan sezmiş miydi? Ömrü vefa edip te bunu görseydi, ne yapardı? Bilemeyiz. Bazı yazılarında **Gökalp,** yasama ve yürütme kuvvetinin bir elde toplanmasına karşı çıkar; seçimle gelmiş parlemento idaresinden yanadır. Meselenin derinine pek inmez. Ona göre, hükümet şeklinin önemi yoktur, yeter ki Türkçülüğün programıyla hükümetin siyaseti uyuşsun. Nazariyelerini mevcud siyasî şartlara göre ayarlıyan **Gökalp,** Hilâfetin ilgasından birkaç ay öncesine kadar saltanat meselesini ağzına almaz. **Enver Behnan Şapolyo** ve **Ali Nüzhet, Gökalp'**in 1908'den evvel, yani ihtilâlcilik döneminde yazılmış manzumelerinden mısralar naklederler.

A b d ü l h a m i d istibdadına karşı ayaklanmayı teşvik etmektedir bu şiirlerinde. Jön Türklerin ihtilâlinden ve meşrutiyetin yenilenmesinden sonra **Gökalp,** Sul-

tana karşı hücumlarından vazgeçer.. Hristiyan kuvvetleriyle yapılan savaş yıllarında yazdığı hâmasi ve dinî manzumelerinde Osmanlı devletinin bânisi, İslâm dünyasının ruhanî reisi Halifeliğin sağlığına duacıdır. Daha sonra siyasî görüşleri, modern lâyik devletten yanadır artık. Lüzumlu reformlara en büyük engelin saray olduğu neticesine varır. Bununla beraber Jön Türklerin mağlubiyetine kadar (1918) **Gökalp**, Cumhuriyet lehine tek kelime söylemez. Ama dostlarından birinin anlattığına göre, Birinci Cihan Harbinde bile Halifenin bir çeşit Cumhurbaşkanı olmasını istiyordu. Bu dönemdeki yazılarında, Parlamentoya, halkın haklarına rağmen, halifeliği kuvvetlendirmeğe çalışan bir irtica hareketine karşıdır. Malta dönüşünde halifenin itibarının zeval bulduğunu, savaş muzafferi Gazi'nin Anadolu'da en sevilen sima olduğunu görür. Haftalık Küçük Mecmuanın ikinci nüshasında (Haziran 1922) halkın egemenliğini tebcil eden mecazî bir manzume yayınlar. Gazi'nin nihai zaferinden ve Mudanya Mütarekesinden sonra (Ekim 1922) Halife'nin İstanbul Hükûmeti, sulh konferansına katılmak ister. Bu talep Türkiye'de enine boyuna tartışılır. O günlerde **Gökalp**, yıllarca Türkiye'nin düşmanı müttefik ordularıyla işbirliği yapan Halife'nin günahlarını halka duyurur.

Bir Kasım 1922'de Büyük Millet Meclisi Saltanatı ilga etmeyi kararlaştırdı. **Gökalp**, bu hareketi önemli bir adım olarak karşıladı, Türkiye ileri ve hür bir devlet olacaktı bundan sonra. **Gökalp**, bu rejim değişikliğini destekliyordu, destekliyordu ama ölümünden sonra Türkiye'de devlete tanınan geniş selahiyet uygulamasını tasvip eder miydi acaba? Bizce şüpheli. Milletin ihtiyaçları ferdin ihtiyaçlarından önce gelmeliydi ona göre. Ama devlete aşırı selahiyetler de verilmemeliydi. Bilhassa içtimaî ve kültürel alanda. Hiç olmazsa Jön Türklerin mağlubiyetine kadar **Gökalp**'in kanaati buydu. Evet... hakiki

idareciler milletin beyni olan güzidelerdir. Hükümet ise, bunların verdiği kararları tatbik etmekle mükelleftir. Siyasetle kültür birbirinden ayrılmalı. Devlet ilme, sanata ve üniversiteye burnunu sokmamalıydı. Bu sahada devletin yegâne vazifesi maddi yardımlarıyla kültürel faaliyetleri desteklemek olmalıydı. Devlet, basın hürriyetine dokunmamalı, ideal devletin başta gelen uzuvları olan meslek teşekküllerine müdahele etmemeliydi. **Gökalp**'in temel gayesi halkı terbiye etmek, kendi kendini idareye ve terakkiye hazırlamak, Türk halkında kökleşen lâkayıtlık ve kadercilik yerine teşebbüs zihniyetini ve içtimaî şuuru ikame etmekti. **Gökalp**'in totaliter devlete karşı düşmanlığı mazideki acı hatıralardan ve Batının aldığı demokratik ülkülerden ileri geliyordu. Ne var ki, **Mustafa Kemal** ve arkadaşları **Gökalp**'in tekliflerini gayri kabil-i tatbik buldular. O'nun mefkûresine sadık kaldılar ama bu mefkûreyi gerçekleştirmek için başka metodlar uyguladılar. Doğru veya yanlış, inanıyorlardı ki hürriyeti kısmak pahasına da olsa, devleti güçlendirmek zorundaydılar. Türk halkı, hürriyeti takdir edemezdi henüz. Ortalama bir Türk vatandaşı mantıklı, islahatçı, hürriyetçi olmalıydı. Geri bir şark cemiyetinden kuvvetli ve terakkiperver bir Avrupa milleti yaratmak istiyorlardı bir an önce. Bu teşebbüslerinde ferdin insiyatifine ve kabiliyetine itimat etmediler. Hayatın bütün safhalarında kültürel faaliyetler dahil, devleti denetici ve yönetici bir kuvvet yaptılar. Bu siyasetin bâriz örneği **Gökalp**'in en çok önem verdiği Türk dilinde yapılan devrimdir. **Gökalp**, dil Millet Meclisinden çıkacak kanunlarla değil, hür bilginler ve yazarların himmetiyle düzenlenebilir diye dursun, gerek **Atatürk** döneminde gerek ondan sonra dil, kararnâmelerle ve hükümetin öncülüğüyle değiştirildi. Bununla beraber şüphe yok ki **Atatürk**'ün otori-

selâ, belli bir zaman işletilmeyen fabrika ve ekilip biçilmeyen bir toprak mahlul olur ve devlet mülkiyetine girer. Özel mülkiyet, devletin mülkiyet sahiplerine tevdi ettiği bir nevi emanettir. Mal istenildiği gibi kullanılmazsa, mülkiyet düşer. Dahası da var... devlet, ihtiyaç hasıl olduğu takdirde, sahiplerine tazminat ödemek suretiyle herhangi bir araziye veya teşebbüse el koyabilir. Böylece istihsal vasıtaları daha ehliyetli işçilere devredilebilir veya millileştirilebilir, hem de Rusyada olduğu gibi bir savaş tehlkesi de söz konusu olmaz. Belli ki **Gökalp,** mülk sahiplerinin hükümetin taleplerini kolayca kabul edeceklerine veya güçlük çıkarmadan zorlanabileceklerine inanmaktadır.

Tesanütçülüğün ikinci prensibi de şu: Toplumun çabasıyla elde edilen servet artışı topluma aid olacaktır, fertlere değil. Böylece devlet hazinesinde toplanacak olan büyük gelirler iki ana hedef uğruna harcanacaktır:

a — Genel sigortalar, içtimaî taâvün tasarıları, serbest terbiye gibi lüzumlu sosyal reformlarda.

b — Devlet mallarını ve sanayii geliştirmede.

Bu teşebbüslerden elde edilecek gelirler de sosyal reformlara, bütün memleketi elektriğe kavuşturma, parklar, kütüphâneler, müzeler, tiyatrolar açmak gibi bayındırlık işlerinde kullanılacaktır. Biriken sermaye belli bir haddi aşınca Gökalp, devletin vergileri kaldıracağına veya hiç değilse geniş ölçüde indireceğine inanmaktadır; şaşırtıcı bir nikbinlik.

Nazariyesinin nasıl geliştiğini anlatmak için şunu da kaydedelim: **Gökalp,** sermayenin yalnız ilk gâye uğrunda, yani reformlar için harcanmasını teklif etmektedir. İkinci teklifinde karşımıza çıkan devlet işletmeleri programı 1923 de yayımlanan kitabında yer alır. Yazar, büyük bir ihtimalle Sovyet modelinden ilham almıştır.

Gökalp, yine her zamanki gibi ispata çalışır: tesanüt-

rine kurulmaz, milletin bütün tabakalarının eşitliğine dayanır.

Gökalp, Osmanlı Devletinde, Osmanlı bürokrasisiyle bu bürokrasinin yönettiği Türk halkı arasında devamlı bir sınıf kavgası olduğunu ileri sürer. Millî bir bürokrasiyle halk arasında da böyle bir çatışma olabileceğini düşünmez **Gökalp.** Sovyetlere düşmandır ama sosyalizmi de büsbütün kötülemez. Kendi ülkesindeki sosyal şartlar sosyalizm için elverişli değildir. Avrupada sosyalist hareketin belkemiği sanayi ve proletaryadır. Türkiyede ise, böyle bir sınıf yoktur henüz. Feodalizm ve teokrasi artıklarına gelince, yeni demokratik rejim bütün bu artıkları kısa zamanda temizleyecektir diye ümit eder. Ne var ki, Türkiyenin milletlerarası mevkii bu millet tab'alarının dış düşmana karşı müttehid bir cephe kurmasını gerektirmektedir. Ancak sanayileşmenin neticesi olarak Türk halkının sosyal yapısı değiştikten sonradır ki sosyalizm için yaşama şansı düşünülebilir. Fakat o zaman bile millî menfaatleri göz önünde tutmak gerekecektir. Millî birliğin ve hakiki demokrasinin kurulması için hukukî ve siyasî imtiyazlara son vermek yetmez; toplumdaki büyük iktisadî farkları da ortadan kaldırmak gerek. Sosyalistler bu farkları yok etmek için istihsal vasıtalarının özel mülkiyet elinden çıkmasını ve iktidarın emekçi sınıfına devredilmesini tavsiye ederler. **Gökalp** böyle düşünmez. Kapitalizmle sosyalizm arasında orta bir yol bulmağa çalışır. Bu da ferdin hürriyetleri ve iktisadî haklarıyla eşitlik ve içtimaî adaleti kaynaştıran bir plan vasıtasıyla gerçekleştirilecektir. Çeşitli sınıflar arasındaki ahenk ve iş birliği başka türlü sağlanmaz. Programına tesanütçülük veya içtimaî halkçılık adını verir. Hem ferdî mülkiyeti, hem de amme mülkiyetini kabul eden bir ideoloji. Yalnız ferdî mülkiyete (bilhassa istihsal vasıtalarının mülkiyeti) toplum hayrına kullanıldığı ölçüde cevaz verilebilir. Me-

ter idaresine zemin hazırlayan da **Gökalp'in** cemiyet, güzideler ve lider hakkındaki görüşleri olmuştur.

SOSYALİZM VE TESANÜTÇÜLÜK

Ziya Gökalp, sosyal problemlerin önemini - bilhassa XIX. asırdaki - milliyetçilik şampiyonlarından daha iyi anlamış ve onlara milliyetçi amaç ve anlayışla uyuşacak çözüm yolları bulmağa çalışmıştır.

Ona göre, kitlelerin -bilhassa köy halkının- kültürel ve ekonomik seviyesi yükselmedikçe Türk Milleti ilerleyemez. Rus örneğini takip ederek münevverleri **«Halka gitmeğe»**, Batı medeniyetini Anadolu köylerine götürmeğe, oralarda mektepler ve (daha eski yazılarında) camiler kurmağa çağırır. Türk köyü tefecilerin, vergi mültezimlerinin, açgözlü tacirlerin elinden kurtarılmalıdır. Âşâr kaldırılmalı, bir Ziraat Bankası ve kooperatifler kurulmalı. Buna ilâveten, hükümet işçileri, bilhassa kadın ve çocukları koruyacak kanunlar çıkarmalıdır. Yazar, yığınların zenginlere karşı şikâyetlerini görmezlikten gelmez. **«Esnaf Destanı»** adlı manzumesinde **«milletin özü»** olan çalışkan, dürüst, vatanperver, terakkiye susuz işçileri ve zanatkârları över. Hocalardan ve münevverlerden yaka silkmektedir bu insanlar; çünkü ihmale uğramışlardır. Ağniya ve havastan da şikâyetçidirler, çünkü buhran devirlerinde millî vazifelerine yan çizmişlerdir.

Bununla beraber Gökalp, sınıf kavgasına sosyalizmin bütün biçimlerine karşıdır. Marksizme muhalefeti şu inançtan gelir: Bu ideoloji millî birliği bozar, çünkü bir sınıfı ,yani proletaryayı halkın kendisi olarak görür. Demek ki sosyalizm, diğer sınıfları tanımaz, onları yok etmeğe girişir. **Gökalp'e** göre sosyalizmin neticesi: iç savaş. Ve Rusyada olduğu gibi bir baskı düzenidir. Halkın çıkarına uygun gerçek demokrasi bir sınıfın imtiyazlı durumu üze-

çülüğün köklerini Türk geleneğinde bulmak kabildir. Meselâ, Osmanlı arazi kanunnâmesinde yan yana iki mefhumla karşılaşırız: tasarruf, rakabe. Tasarruf, özel mülkiyet demektir; rakabe ise, amme mülkiyeti. Hakikatte ise **Gökalp**, bu fikirleri Almanya'daki sosyal reform siyasetinden ve sosyal demokrasi hareketinden geniş ölçüde etkilenmiş bir dostuna borçludur, gibi görünüyor. **Gökalp'**-in mesaî arkadaşı da olan bu zat **Tekin Alp**'dir. (asıl ismi M. Cohen). **Tekin Alp, «Yeni Mecmua»**da iktisatla ilgili bir seri makale neşretmiştir. Bunların bir çoğu da tesanütçülük üzerinedir. Tekin Alp, Türk Millî hareketinin Birinci Dünya Savaşı sırasında memlekette gelişmeye başlayan kapitalist sisteme bağlanmamasını, sosyalist ve komünist reformlar yoluyla değilse bile sosyal yoldan halka hizmet etmesini ister.

Tesanütçülüğün amacı sınıf kavgasına son vermek, herkese eşit terbiye ve iş imkânları sağlamaktır. Bu hedefe varmak için, **Gökalp**'e göre, çağdaş milletlerin bölündüğü sınıfları ortadan kaldırmalı, onların yerine meslekî teşekkülleri ikame etmelidir. Bu teşekküller halk arasında taâvünü sağlayacaktır. Sınıflar istihlak zümreleridir. Çeşitli sınıfların istihlak seviyeleri arasındaki büyük farklar sosyal adalete aykırıdır. Meslekî teşekküller aynı işi gören insanları biraraya getirir. Bunlar iş bölümüyle ihtisaslaşmanın eseri. **Durkheim**'e göre, iş bölümüyle ihtisaslaşma, sosyal ilerlemenin emâreleri. Demek ki sosyal uzviyette sağlam ve diri unsurdurlar. **Gökalp** fikirlerine yine Türk geleneğinde mesnetler bulur: Selçuk dönemindeki Ahî Teşkilatı ile Osmanlı dönemindeki esnaf loncaları.

Bu teşekküller sadece esnafa açıktır, bugün ise herkes bir loncada yer alır. Mazideki teşekküller mahalliydi. Millî plânlama dönemindeki loncalar ise bütün yurdu kucaklamalıdır. Bütün bu teşekküllerin merkezî heyetleri

mümessiller seçecek. Bu mümessiller bütün loncaların Merkezî Heyet'i olacaktır. Dahası da var... her şehirdeki çeşitli loncaların temsilcilerinden kurulan İş Büroları mahallî ekonomik faaliyetleri düzenleyecektir. Loncaların geniş bir çalışma alanı olacaktır: iş şartlarını islah etmek, Türkiye'ye yabancı mütahassıslar çağırmak, Avrupaya öğrenci yollamak, kooparatifler, büyük mağazalar, sıhhat ve terbiye gibi içtimaî tâvünü gerçekleştirecek müesseseler kurmak. **Gökalp**, meslek ahlâkının korunmasına büyük önem verir.

1917'de **«Meslekî Ahlâk Beyannâmesi»**, başlıklı bir risale kaleme almış. Bu risalede mürabahayı ve alelumum ahlâkî çöküşü kınar. Her lonca, üyeleri için bir nizamnâme hazırlayacak, bir haysiyet divanı kuracaktır. Nizamnâmeye riayet etmeyen her âzâ bu divana sevkedilecektir. **Gökalp**, bu gibi teşkilatın önemi hakkındaki son düşüncelerini sergilerken (1922-1923) Faşist İtalya'da korparatif bir devlet kuruluyordu. **Gökalp**, ferdin aleyhinde ve toplumdan yana olmakla beraber totaliter bir devlet kurmak istemez. Loncalar bağımsız kalmalı, devlet loncaların faaliyeatine müdahale etmemelidir.

Loncaların ehemmiyeti ve görevleri hakkındaki bu düşünceler **Durkheim**'den alınmıştır. Fransız sosyologunun nazariyeleri işçi hareketlerinin iyiden iyiye gelişmiş bulunduğu bir ülkedeki tecrübelere dayanıyordu. Halbuki bu gibi teşekküller Türkiyede yoktu henüz. Ve halk buna benzer müesseseleri kolay kolay kuramazdı. Demek ki **Gökalp**, bu alanda da, bir çok alanlarda olduğu gibi, ülkesinde uygulanamayacak nazariyeler alıyordu Batıdan.

İKTİSAT

Tanzimattan bu yana Türkiye'nin iktisadî durumu hızla kötüleşir. Türk hayatı batılılaştıkça babadan kal-

ma sanatlar bir bir yok olur. İktisadî faaliyetin köprü başlarına, daha önceleri de ticaret ve sanâyi'de büyük bir rol oynayan yabancılarla gayri müslümler kurulur. **Gökalp** söz arasında, iktisadî çöküşün ve Türkiye'de bir orta sınıf olmayışının kültür hayatı üzerinde de kötü bir tesir yaptığını işaret eder. Türk aydınlarının çoğu az maaşlı birer memurdur, der, araştırmaya ve yaratıcı mesâiye ayıracak zamanları yoktur.

Gökalp, modern bir ekonominin gelişmesi için evvel be evvel vakıflar, öşür, faizin men'i gibi İslâm an'anesinin mirasını temizlemek lâzım geldiğine inanır. Önceleri kapitalist düzene taraftarken sonraları Tanzimattan beri Türkiye'de itibar gören Manchester Liberalizmin nazariyelerine cephe alır. Devletin iktisadî hayata her türlü müdahalesine karşı olan bu nazariyeler Türkiye şartlarına uygun değildir. Türkiye İngiltere'ye benzemez. Türkiye geri kalmış bir ziraat ülkesidir. Dişe dokunur ihracatı yoktur. Osmanlı İmparatorluğu serbest ticaret prensibini kabul etmek suretiyle kendini büyük sanayi ülkelerinin esaretine mahkûm etmiştir. Türkiye iktisadî hayatını modernleştirmek ve bilhassa sanayiini geliştirmek istiyorsa ana-hatlarını Amerikalı **John Rae**'de ve Alman **Friedric List**'de bulduğumuz millî ekonomi sistemini benimsemelidir. Bu yönde atılacak ilk adım yabancı rekabetlere karşı mahallî sanayii desteklemektir. **«İktisadî Vatanperverlik»** manzumesinde ve öteki yazılarında halkı Avrupadan ithal edilen « ç ü r ü k » eşya yerine yerli malı kullanmağa davet eder.

Gökalp, bu konuyla ilgili daha sonraki yazılarında Jön Türklere, davranışlarında cezrî değişiklikler tavsiye eder. Jön Türkler, iktidarlarının ilk yıllarında, serbest ticaret prensiplerine sadık kalmışlar, sanayiden çok ziraate önem vermişlerdi. **Umûm-î İçtimaiye** ve **İktisadîye Mec-**

muası, o günlerde, liberal iktisadiyatçıların neşir organıydı. **Gökalp**, bu derginin etkisini azaltmak için **İktisat Derneği**'nin kuruluşuna ve **İktisadiyat Mecmuası**'nın çıkmasına bilfiîl katıldı. İktisadiyat Mecmuası, devletin iktisadî hayata müdahelesini telkin ediyordu.

Birinci Dünya Savaşının Türk iktisadiyatı üzerindeki etkileri **İttihad-ı Terakki** liderlerini **Gökalp**'in görüşlerini kabul etmeğe zorladı. Savaşın ilk yıllarında kapitülasyonlar ilga edildi. Hükümet, millî sanayiî korumak için gümrük tarifelerini dilediği gibi değiştirebilirdi artık. Millî iktisadi düzenlemek için ileri atılan daha sonraki adımlar **İtibar-ı Millî Bankası**'nın tesisi, devlet tarafından Ankara'ya bir demir yolu hattı kurulması için hazırlıklar, bilhassa millî istikraz tahvillerinin çıkarılışı olmuştur. Ne var ki, **Gökalp**, daha da ileri gider... Bir millî iktisat bakanlığı kurulmalıdır. Bu Bakanlık, iktisadî hayatı yönetecek gümrükleri, demir yolları, limanları ve Millî Bankayı teftiş ve mürakabe edecektir; sosyal mevzuatı hazırlamak da onun görevi. Özel teşebbüs, ciddi bir iktisadî gelişme programını gerçekleştiremeyecek kadar çelimsizdir. Yetişmiş teknisyenler de yok.. Bu itibarla Hükümet, eyaletler, belediyeler insiyatiflerini kullanmalı ve sınaî teşebbüsleri yabancı mütahassıslardan faydalanarak başlatmalıdır. **Atatürk** Ordusunun Anadolu Savaşı boyunca kurduğu atölyeler, güzel bir örnek.

Gökalp'in düşünceleri, Kemalist Türkiye'de uygulanan devlet kapitalizmine ışık tutacaktır. 1929'daki dünya iktisadî buhranından sonra **Atatürk** hükümeti bütün hızıyla devlet teşebbüslerine yönelecektir. Bu politikanın en bariz ifadesi, sanayiin, haberleşmenin ve memleketteki diğer iktisadî kaynakların geliştirilmesi için hazırlanan Beş Yıllık Plandır. Devletçilik prensibi, ilk defa olarak, 1930'da **İsmet Paşa**'nın Sivas demir yolu hattının açılışı vesile-

siyle söylediği bir nutukla resmen kabul edilmiştir. Sonra, Hükümet Partisinin (CHP) programına alınmış, daha sonra da yeni Türk Devleti'nin temel prensiplerinden biri olarak Cumhuriyet Anayasası'na ithâl edilmiştir.

VI — TÜRKLEŞMEK, İSLÂMLAŞMAK, MUÂSSIRLAŞMAK

1904'de yayımladığı «**Üç Tarz'ı Siyaset**» adlı meşhur makalesinde **Akçoraoğlu**, Osmanlılığın, Pan-islâmizmin, Turancılığın iyi ve kötü taraflarını tartışır. **Gökalp**, bu üç tarzı da kabul etmez. Ama hepsinin ana fikirlerini kendi Türkçülük anlayışında birleştirmeğe çalışır. 1913-1914'de **Türk Yurdun'da, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak** başlığı altında neşredilen makalelerini bir kitapta toplar. (1918) Bu şiarları dostu **Hüseyinzâde Ali**'den almıştır. **Hüseyinzâde**, daha 1907 yılından itibaren Batu'da **Füyuzat** adlı dergisinde Türkleri, **Türkleşmek'e, İslâmlaşmak'a, Avrupalılaşmak'a** çağırır. Bu şiarın mânâsı «Türk hayatından ilham almak, Allaha İslâmiyete uygun olarak ibadet etmek, ve muasır Avrupa medeniyetini benimsemekti.»

Gökalp, bu esası kitabına temel yapar. Ve bu ana - düşünceyi hem nazarî,hem de amelî planda geliştirir. Şiarı: «**Türk milletindeniz, İslâm ümmetindeniz, Avrupa medeniyetindeniz.**» **Akçuraoğlu**, muasırlaşmak için Osmanlı islahatçılarının liberalizmini kabul eder. **Ziya Gökalp** ise buna karşıdır;çünki siyasî gelişme böyle bir cereyanın tamamen gayrı kabil-i tatbik olduğunu ortaya koymuştur. Gerek bu sebebten,gerekse siyasî vahdetin harsî tecanüsten önce gelmesi gerektiğine inandığı için —hiç değilse şimdilik ve amelî program olarak— **Gökalp**, Pan-İslâmizmi, Pan-Türkizmi veya Turanizmi reddeder.

Pan-İslâmizmden aldığı şu: İslâmiyet, Türk harsının temellerinden biridir. Pan-Türkizme gelince, **Gökalp**, milliyetçilik mefkûresini modern Türk devletiyle sınırlar. Ülke dışındaki müslümanlar ve Türklerle kültür münasebetlerini ayakta tutmalıyız, der sadece.

Akçoraoğlu: Bu üç tarz-ı siyasetin —belli bir ölçüde de olsa— birbiriyle çatıştığına kanidir.

Gökalp ise ideolojisindeki temel unsurların birbiriyle uyuşabileceğini iddia etmekle kalmaz, birbirlerini tamamladıklarını da ileri sürer. Bunu ispat etmek için de millî harsı ümmetten ve milletlerarası medeniyetten ayırır. Modern Türkiyenin manevî yapısını kuran amiller arasında bu unsurlardan her birinin kendine mahsus bir yeri vardır. Türkler, Batı medeniyetinden yalnız maddiyatı yani Avrupanın maddî başarılarıyla ilmî metodlarını iktibas etmelidirler. İslâmiyetten ise dinî inançları almalı, siyasî, hukukî ve içtimaî ananeleri bir yana bırakmalıdırlar. Harsın bütün diğer unsurları, bilhassa hissî ve ahlâkî bütün değerler (dinî değerler müstesna) Türk mirasından devşirilmelidir. Bu nazariyeyi nasıl tatbik ettiğini yukarda anlattığımız dil meselesindeki tutumu açıkça gösterir.

Bu katı ve sun'î tefrik tutmadı, tutmadı çünkü tutarlı değildi ve modern Türk hayatının gerçeklerine uymuyordu. **Gökalp**'in Türk harsı ve Batı medeniyeti sentezinde üçüncü unsur olarak İslâmiyete yer yoktur. İslâmiyet bir medeniyet olarak ele alınıyorsa yerini çağdaş Avrupa değerlerine terk etmek zorundaydı. İslâmiyetteki harsî unsurlardan çoğu, Arap ve İran'ın millî kültürlerinden gelir. Gökalp tutarlı olsa bunların Türkler tarafından kabul edilmemesini ileri sürerdi. **Gökalp**, İslâmın köklerini millî Türk ananesinde bulmağa çabalar ama

Türklere has bir İslâmiyetin nasıl gelişebileceğini anlatmaz. «**Dinî Türkçülük**», milletinin harsî intibahı için çizdiği programda en zayıf nokta. Bütün yaptığı Türk dilinin ibadetlerde kullanılmasını teklif etmekten ibaret. Dikkate lâyık değil mi... **Gökalp** İslâmiyeti hiç bir zaman yalnız ahlakî bir din olarak ele almaz. Bergstrasser haklı olarak şöyle der:

«Gökalp'in sisteminde dinin kendine has bir yeri yoktur.»

İslâm ümmetçiliğinin tarifi baştan itibaren müphem, tatmin edici olmaktan uzaktır. Osmanlı İmparatorluğunun bünyesi icabı **Gökalp** düşüncesinde yer alan bir mefhum. İmparatorluk çözülünce İslâmiyet de yavaş yavaş önemini kaybetti ve **Gökalp**'in teslisinde ikinci derecede bir unsur haline geldi.

Gökalp'in ölümünden sonra, gelişen Türkiye Cumhuriyetinde, din unsuru bütün bütün silinerek Batıcılık **Gökalp**'in millî harsa tahsis ettiği görevlerin büyük bir kısmını yüklendi zamanla. Kemalizmin yalnız iki temeli vardır: Türkçülük, Batıcılık. Gerçi altı çizilen hep **Türkçülük**tür ama modern **Türk Kültürünün** bir çok alanlarında **Batıcılık** ağır basar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜM

İLİM ADAMI VE ŞAİR OLARAK, GÖKALP

Makalelerinin birinde şöyle der **Gökalp:** Her ilmi araştırma nesnel olmalı, başka hiçbir amaç gözetilmemeli. Bununla beraber kendisi çok defa uymaz bu prensibe. Yazılarında, konuya, ister uysun ister uymasın, öznel bir yaklaşım görülür. Hars, medeniyet, kozmopolitizm gibi bir çok temel istilahların tarifinde duygularını işe karıştırır. O kadar da değil... temel sorunlar da bile görüşlerini siyasî şartlara uydurmak için sık sık değiştirir. Turancılık karşısındaki davranışı, Osmanlı İmparatorluğundaki Arapların siyasî durumları, bilhassa Saltanatla ilgili konulardaki tutumu çok dikkate lâyıktır.

Ele aldığı konular günlük meselelerle öylesine iç içeydi ki Gökalp, istemese de bir bilginin görevini politikacının ve gazetecininkinden ayıran sınırı aşacaktı çok kere. Hakikatte her iki alanla da aynı ölçüde ilgilenmekteydi: hem sosyolojik araştırmalar yapıyor, hem de nazariyelerini hayata tatbik etmek istiyordu.

Gerçi **Durkheim** de yazılarının sosyal ve siyasî aksiyonu etkilemesini isterdi ama önce bir ilim adamıydı o,

esas amacı ilmî hakikatleri ortaya koymaktı. **Gökalp,** daha az titiz, ve daha az tarafsızdır; olayları değerlendirmeğe kalkar. Oysa Fransız sosyologu gerçekleri tespit etmeğe ve izah etmeğe çalışır sadece. Gökalp, düşüncelerini birer nass gibi sunmaktan hoşlanır, kamu hayatının yöneticileri bu nasslara uymalıdırlar. **Ülken**'in dediği gibi **«Avrupalı elbisesi giymiş bir müftünün köhne zihniyeti»** ni hatırlatır **Gökalp.** İlm-i hal'indeki kesin hükümler İslâmiyete değil **Durkheim** sosyolojisine dayanan bir müftü. **Gökalp**'e göre sosyolojik meseleleri çözümlemede en emin yol tüme varımdır, gelgelelim kendisi bu yöntemi her zaman kullanmaz. Batı sosyologları görüşlerini çok defa tarihî, içtimaî veya ihsaî (istatistikî) olaylara dayarlar. (**Gökalp**'in zamanında Türkiye'de bu gibi hazırlayıcı araştırmalar yapılmamıştı pek. Onun için yazarımız, arada bir kelime oyunlarına dönüşen istidlâllerle yetinir çok kere. Sosyoloji problemlerini çözümlemek için mefhumları, daha da çok iki zıt mefhumu tanımlamağa kalkışır: fert ve cemiyet hars ve medeniyet, sınıf ve lonca gibi. Münasip bir formül bulunca amelî bir meseleye çözüm getirdiğini zanneder. Önce nazariyeyi kurar, sonra da onu ispat için işine yarayacak delililer ve destekler araştırır, gibidir. Netice olarak nazariyelerine uymayan nice olayları görmezlikten gelir, nice olayları da araştırmalarını desteklesinler diye çarpıtır. Dostları ve meslekdaşları bile onun nazarî ve mücerred düşünceye karşı gösterdiği aşırı zaafı eleştirirler.

Ama hakkını da yemiyelim.. İlmî istilahları tarif etmekte o kadar direnişi sayesinde çağdaşları daha sarih düşünebilme alışkanlığı kazanmışlardır. Ne var ki, ölümünden sonra Türkçe gelişmiş ve çoğu Arapça kelimelerden yapılan bu istilahların ekserisi yerlerini Avrupa dillerinden aktarılmış veya Türkçe köklerden uydurulmuş yeni istilahlara terk etmişlerdir.

Gökalp'in skolastik temayülleri, fikirlerini desteklemek için Kur'an ve hadislerden yaptığı iktibaslarda da belirmektedir; hem de nazarî olarak böyle bir yöntemin aleyhinde olduğu halde, yapılan iş çok defa aynıdır: dinî metindeki kelimenin mânâsı zorlanır ve ispat etmek istenilen doktrine uydurulur. Acaba **Ziya Gökalp** İslâmî esaslara inandığı için mi böyle hareket etmektedir (**Ziyaeddin Fahri**'nin iddiası) yoksa sadece taktik sebeplerle mi? Nazariye ile tatbikat arasındaki bir başka tezat da şu: **Gökalp,** Tanzimat yazarlarının dilettantizm'ine çatar. Hiçbir sahada sağlam bir bilgiye sahip olmadıkları halde her türlü meseleyle uğraşmışlardır. Oysa **Gökalp,** dilettantizm'i tenkit edecek adam değildir. Kendi de doğru dürüst hazırlığı olmadan bir çok alanlarda kalem oynatmıştır: siyaset, hukuk, sosyoloji, iktisat, din ve felsefe. Yazılarından da anlaşılıyor.. Kendi kendini yetiştirmiş; Avrupa'ya da adım atmamış. Bütün çabalarına rağmen Batı hakkındaki bildikleri bölük pürçük. Fransızcadan başka hiçbir Avrupa dili bilmez. Alman felsefesi ve sosyolojisine ait malumatı ikinci elden.

Yetersiz olmağa yetersiz ama yine de Avrupa tarzında ilmî araştırmaların yolunu açmak için harcadığı gayretler şüphe yok ki Türk intelijansiyası için faydalı olmuştur. Türk tarihini, Türk medeniyetini ve içtimaî hayatını incelemek için modern sosyolojinin metodlarını kullanan ilk Türk O. Şakirdleri arasında bir çok meşhur Türk sosyologu var: **İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet Servet, Mehmet İzzet, Ziyaeddin Fahri** vs. Başka bir şakirdi, **Fuat Köprülü.** Türk Edebiyat Tarihine sosyolojik metodu uygulamıştır. **Halide Edip** de, **Tekin Alp** de, **Gökalp'i** üstad bilirler. Her iki yazar da Modern Türkiyeyi Batıya tanıtmak için **Gökalp**'in düşüncelerinden faydalanmışlardır. Kemalist devletçiliğe gönülden inanmış **Ahmet**

Hamdi Başar gibi kimseler **Gökalp**'i —hiç değilse ilk yazılarında— liberal ve kapitalist bir rejimi müdafaa etmiş olduğu için tenkit ederler. Ama düşüncelerini prensip olarak benimserler. Onun için verdikleri hüküm şu: «**İçtimaî hayatımızı Avrupa metodlarıyla inceleyen nadir Türk bilgin ve mütefekkirlerinden biri.**» Tam Batılılaşmanın, **Peyami Safa** vesair müdafileri bir yandan **Gökalp**'in İslâm ananesi ve müesseseleriyle savaşırken içine düştüğü tereddütleri kınar, bir yandan da görüşlerini geniş ölçüde **Gökalp**'in yazılarına istinad ettirirler.

Gökalp'in İslâmiyete ve İslâm tarihine getirdiği yeni izahlar bilhassa şayanı dikkattir. Ne yazık ki Türkiyedeki siyasî gelişmeler yüzünden Türk aydınları onun çalışmalarını devam ettirememişlerdir. Evet... fıkıhın islahı hakkındaki düşünceleri, lâyık bir devlet olan bugünkü Türkiye için olsa olsa nazarî bir değer taşır. Bununla beraber İslâm dünyasının öteki bölgeleri için amelî bakımdan da ehemmiyetli olabilirler. Ama örfü, şeriat kanununun esas unsuru telakki eden temel nazariyesi hiçbir Arap modernisti tarafından benimsenmemiştir.

Gökalp, Türk tarihine dair bir çok kitap ve makaleler kaleme almıştır; bununla beraber Batı anlamında tarihçi olmaktan uzaktır. Çünkü tarih, sosyolojinin yardımcısıdır ona göre; sosyolojik nazariyelerini ispat etmek için bir nevi olaylar deposu. Siyasî tarihle zerre kadar ilgilenmez. Tarih, medeniyet tarihi olmalıdır. Evet... çağdaşlarına modern tarih yazma usûllerini anlatmağa çalışır. Kaynakların eleştirilmesinden, tasnifden sözeder, ama kendisi bu ölçülere sadık kalmamıştır her zaman. Meselâ Türk ve İslâm kültürüyle Avrupanın gelişmesi arasında benzerlikler icad ederek hem kendini, hem başkalarını aldatır. Rönesans, reform, romantizm gibi Batı tarihine müteallik tabirleri Doğu kültürüne aktarma teşebbüsleri

tehlikeli olmuş; hem bu kelimeler, hem de tarihî vakalar hakkında yanlış bir fikir uyandırmıştır.

Gökalp, «ilmî tarih» değil «millî tarih» alanında dikkate lâyıktır. Millî tarihe, ilimden çok sanat gözüyle bakar. O da Alman tarihçisi **Treitchke** gibi istikbali yaratmak için maziyi öğrenmek istemektedir. Tarih araştırmalarının başlıca amacı pedegojiktir; Milletin parlak mazisini tasvir ederek Türk vatanperverliğini tarsin etmek. Eski Türklerin tarihi üzerine yazdığı bir çok makaleler, bu maksatla kaleme alınmıştır. Kısaca, bu sahada orijinal eserler vermek için lüzumlu filolojik ve tarihî bilgilerden mahrumdur. İkinci, üçüncü elden kaynaklara başvurmuş, bazan da daha şüpheli menbalara eğilmiştir. Bu konudaki yazıları Türkoloji bilgisine çok az şey eklemiştir. Vardığı sonuçlardan bir çoğu çağdaş ilmin vardığı sonuçlara ters düşmektedir.

Bununla beraber, **Gökalp**'in bu alanda da başlıca değeri, Türk aydınlarının dikkatini eski Türk tarihine, bilhassa İslâm öncesi Türk tarihine çekmiş olmasından ibarettir. Ölümünden sonra Türk üniversitelerinde Türkoloji hatırı sayılır gelişmeler kaydetmişse bu, **Gökalp**'in çığır açan eserleri sayesinde olmuştur.

Bilhassa Osmanlı tarihinin **Üç Merhalesi** hakkındaki tezleri umûmî kabule mazhar olmuştur. Türkler evvela Orta Asyada bir kavimdiler, sonra Osmanlı İmparatorluğunda ümmet oldular, nihayet yeni Türkiyenin sınırları içinde modern bir millet. Türk harsı birbiri ardından üç yabancı kültürle kaynaştı: Çin, Arap-Acem ve Avrupa kültürleri ve kendini üç dine göre ayarladı: **Şamanizm, İslâmiyet,** modern ilim.

Gökalp, folklör alanında da daha sonraki çalışmaların temelini atmıştır. Halk kültürünün metfunu olduğun-

dan folklorün her biçimine büyük önem verdi: Türk halkı içinde hala yaşayan ve bir çoğu İslâm öncesi çağlardan kalan peri masallarına, türkülere, ata - sözlerine, dinî inançlara. **Gökalp,** folklor alanındaki araştırmalarına « h a l k ı y a t » ismini verdi. XVIII. yüzyıl Almanya'sında **Klopstock,** Hristiyan ve Greko-Romen mitolojisinin yerine Cermen ve Kuzey üsturelerini ikame etmiştir. **Gökalp** de tıpkı onun gibi bütün Türk masal ve efsanelerini yayımladı ve halk kültürünün çeşitli yönlerine eğildi. Genç öğrencilerini düzenli olarak bu çeşit malzemeler toplamağa teşvik etti. Onun açtığı çığırdan halk edebiyatı enine boyuna incelendi: **Fuat Köprülü, Saaddettin Nüzhet** v.s. Türk ocaklarının yerini alan halk evleri başlıca görevlerinden biri olarak mahalli halkiyatı incelemeğe koyuldular.

İlim adamı **Gökalp**'le şair **Gökalp** çok defa çelişirler. Meşhur Turan manzumesinde bu tezadın bariz bir örneğini bulmaktayız. **Gökalp, Cengiz** ve **Atilla**'nın tarihi kaynaklardaki tasvirlerini kabule şayan bulmaz. Tarihçiler, bilerek Türkün bu millî kahramanlarına iftira etmiş. Onların hatırasını da **Oğuz Hanın** hatırasını da taziz eder şair.

O da, bütün romantikler gibi duygulara, insiyaklara, şuur altına, şuur dışına büyük önem verir. **«İnsanın zihnî faaliyetlerinin temelinde heyecanlar vardır.»** İddiasını ispat etmek için çağdaş psikologlardan parçalar aktarır. **«Hissetmeden düşünme, kafanın kılavuzu gönlün olmalı.»** **Gökalp**'in muarızları onun gizli bir takım mistik temayüllere sığındığını söylerler. **Durkheim** de tenkitlere uğramıştı.

Meselâ Şadan **(Dr. İzzettin Şadan) Durkheim**'e dayanarak Divan Edebiyatı mistisizmini hortlatan üniversite hocalarından söz ederken muhatabı açıktan açığa **Gökalp'-**

tir. **Durkheim** nazariyelerini umûmîyetle kendi inançlarına, uyduran Gökalp, üstadından daha ileri giderek milletin kendisi saydığı topluma bir kişilik yahut manevî bir varlık isnad eder: metafizik bir cevher demek olan bir varlık. Mabadüttarih bir güç olarak adlandırdığı millî ruh, Türk milletinin gelişmesinde büyük bir rol oynar, inancı çok defa nazariyesi için ilmî yani aklî deliller bulmak çabasıyla çatışır. Meselâ, kadim Türk tarihi, Türk folkloru veya etnografisi üzerindeki araştırmalarının sonuçlarını demokrasi, monogami vs. gibi modern Batı mefkûrelerine kılıf hazırlamak için kullanır. Bu mefkûreler ülkesindeki son sosyal ve siyasî gelişmelerin meyvesi olduğu halde köklerini mazide millî ananelerde ve hususiyetlerde bulmağa çalışır. Bakarsınız, millî ruha uygun değil diye bir nazariyeyi reddetmiş... ama sonra bu reddedişin daha gerçekçi sebeplerini açıkladığına da şahid olursunuz: çağdaş Türkiyenin sosyal ve iktisadî şartlarına uymuyor.

Gökalp'in kafasındaki romantizmle realizm, idealist görüşle amelî görüş arasında bu temel tezat **Kızıl Elma** şiirinde açıkça görülür. Manzumede, güne ait amelî meselelerin münakaşasıyla rüya ve hayalleri kucak kucağa sergiler; garip mecazlar yalın tasvirlerle iç içedir. Son yıllarda bir çok Türk yazarı **Gökalp**'in mefkûreciliğini şiddetle tenkit etmiş, Kemalist devrimin yaklaşımını çok daha realist olarak vasıflandırmıştır.

Gökalp'e sorarsanız, hem filozof, hem de şairdir. Bununla beraber filozoftan anladığı umûmî mânâda mütefekkir. Sistematik felsefeyle başı hoş değildir pek; metafizikten ise nefret eder. İkinci iddiasına gelince... sırf estetik bakımdan ele alınırsa büyük bir şair olduğu söylenemez. Gerçi düşüncelerini açık seçik olarak nazmen ifade etmekte ustadır ama şiirlerinde ne şekil zerafeti vardır, ne dil güzelliği. Meşhur şiiri Turan bile çağdaşlarınca bu

yüzden eleştiriye uğramıştır. Kaldı ki, şiirlerinin çoğunda şairane bir ilham bulamazsınız. **Gökalp**'in başlıca amacı düşüncelerini dile getirmektir. Kendi de eksikliklerinin farkındadır. **«Yeni Hayat»** başlıklı antolojisinin ön-sözünde kesin olarak itiraf eder: çağımız bir şuur çağı, ilham perileri elbette susacak. Vezin ve kafiye müteşairlerin baş vurduğu bir vasıta. Şair artık ilhamını değil, şuurunu konuşturmak zorunda. Ne var ki, halkı terbiye etmek için bazı düşünceleri nazma dökmek yine de faydadan hâli değildir.

Gökalp'in ayırıcı vasıflarından biri: tâlim ve terbiye cehti. Bunun için her saikten yararlanır, tezada düşmekten çekinmez. Dostu **Akçoraoğlu,** haklı... **Gökalp** XIX. yüzyıl başlarındaki Alman romantik filozoflarını andırmaktadır. Bir **Fichteenin** amacı da yığınları terbiye etmek, millî intibahın hem nazarî, hem de amelî sahada gerçekleşmesine çalışmak değil miydi? Ama **Gökalp,** başka bir Alman mütefekkirine daha da çok benzemektedir: **H. Von Treitckhe**'ye. Bu zat da Gökalp gibi üniversite hocasıydı, gazeteci, mebus... Gençlik üzerinde de büyük bir nüfuzu vardı. Orijinal bir mütefekkir miydi? Hayır.. Kütüphânesinde, kendine has bir düşünce sistemi hazırlayan bir münzevi olmaktan uzaktı, **Treitschke.** Bir çağın temsilcisiydi. Önemi de buradan gelir. Zamanının hayatını yaşıyordu, ve çevresinin zihniyetini dile getiriyordu. **Durkheim, Treitchke**'yi böyle değerlendiriyor. Aynı şeyleri **Gökalp** için de söyleyemez miyiz!.

GÖKALP'İN MİLLÎYETÇİLİĞİ

Siyasî ilimlere göre milliyetçiliğin iki esaslı şekli vardır. Batı Avrupada bilhassa İngiltere ve Fransada millî birliğini kurmuş devlet, milletin ortaya çıkmasından

önce mevcuttur; hatta geniş ölçüde milleti yaratan O. XVIII. yüz yılda modern milliyetçilik bu ülkelerde gelişirken çağdaş Aydınlıklar felsefesine dayanıyor, onun millet anlayışını, ferdiyetçi ve üniversalist görüşlerini benimsiyordu. O çağın bir çok Batı yazarları insanın tabii hakları, hükümet otoritesinin tahdidi ve bütün insanlar arasındaki yakınlığın üzerinde duruyorlardı. İngiltere ve Fransada siyasî düşünce, milliyetçiliğin siyasî ve enfüsî yönünü belirtiyor; milletle devleti bir tutuyor; milletin ölçüsü olarak kişinin duygularını gösteriyordu.

Oysa Almanya'da, Orta ve Doğu Avrupanın diğer ülkelerinde milliyetçilik başka bir şekle bürünmüştür. XIX. asırda güçlü bir Alman birliğinin gelişmesi, Batıda görünüşünden nesillerce sonraya, birleşik bir Alman devletinin doğuşundan daha önceye rastlar. Böyle bir devletin kurulması, Milliyetçiliğin başlıca amacıdır. Alman milliyetçiliği, geniş ölçüde, romantizmin çocuğudur. Romantizm, hislere çok önem verir, çeşitli milletlerin tabiî husûsîyetlerini tebaruz ettirir. Millet, ona göre, her şeyden önce kültürel ve ırkî bir mefhumdur. Milletin ruhu (volkgeist) gibi objektif alametlerini halkın dilinde ve diğer kültür olaylarında bulmağa çalışır. Alman milliyetçiliği, topyekûn ele alınırsa, akıl dışı, maaşerî, ve inhisarcıdır.

Gökalp, nazariyelerinin bir çoğunu Fransız felsefesinden, Fransız sosyolojisinden alır. Bununla beraber, milliyetçiliği daha çok Orta Avrupanın ve bilhassa Almanya'nın milliyetçiliğine benzer. Ne var ki, Alman düşüncesinin Gökalp üzerinde doğrudan doğruya etkisi olduğu söylenemez. Gerçi, Birinci Dünya Savaşı boyunca bir çok Alman hocalar İstanbul Üniversitesinde ders vermiştir ama **Abdülhamid** saltanatının son yıllarında ve Birinci Dünya Savaşında Alman-Türk yakınlaşması siyasî ve askerî iş-

birliğine inhisar etmiştir daha çok. O dönemde bile Türk intelijansiyasının ilhamı kaynağı Fransız kültürüydü hep. Almanca'dan pek az eser çevirmişti Türkçeye. **Gökalp,** Almanca bilmiyordu. Eserlerinde yankı bulan **Herder** ve **Fichte, Hegel** ve **Nietzche, Tonnies** ve **Treitschke** gibi yazarların fikirlerini fransızca neşriyattan takip etmişti. Almanyada okuyan **Durkheim** ve arkadaşları Alman sosyolojisi ve felsefesi hakkında makale ve kitaplar yayımlamışlardı. **Gökalp Durkheim**'in neşrettiği **«L'ANNée Sociologique»** dergisini okuyordu. Bu mühim sosyal ilimler mecmuasında Alman bilginlerinin birçok makaleleri ve Alman sosyoloji eserlerinin hülasaları çıkıyordu.

Gökalp'in Türkçülüğüyle Alman milliyetçiliği arasındaki benzerliğin başlıca sebebi şu: içtimaî ve siyasî şartlar her iki memlekette de Batı Avrupanınkilerden farklıdır. Prusya gibi otokrasiyle yönetilen Osmanlı İmparatorluğu da orduya ve bürokrasiye dayanır. Her iki ülkede de zabitlerle memurlar çok saygı gören vatandaşlardır. **Gökalp,** ferdin topluma başeğmesini ister; **Durkheim**'dan iktibas edilmiş bir amaç ama Prusya idealine tıpatıp uygun: bu ideale göre vatandaş devlete mutlak olarak inkiyad etmeli, hatta kiişliğinden bile vazgeçmelidir. **Gökalp,** Türk millî karakterinin en yüce ifadesini orduda bulur. Gelibolu'da müttefik taarruzunu püskürten (1915) Türk ordusunda. Türk sanat ve ilminin istikbalde aynı ruhla meşbu' olacağını ümideder.

İçtimaî ve siyasî bakımdan geri kalmış ülkelerin çoğunda olduğu gibi **Gökalp**'in **Türkçülüğü** de ilk ve en esaslı ifadesini hars alanında bulur. **«Türkçülük, başlangıçta âlimlerin ve şairlerin hayalinde yaşayan bir emeldi. Kamuoyu tarafından desteklenmiyordu. Kaldı ki böyle bir kamuoyu yoktu da. Âlimler ve şairler bunu yaratmaya çalıştılar.»** **Gökalp**'in millî folklor ve sagalarla, eski âdet-

ler ve geleneklerle uğraşması. Germen milliyetçiliği romantik ekolünü ve bu ekolün etkilediği ideolojiyi (İtalya'da **Mazzini,** Rusya'da **Slavofiller)** hatırlatmıyor mu? **«Türkçülüğün Esasları»** adlı kitabında Türkçülüğün lisanî, bediî, ahlâkî, hukukî, dinî, iktisadî ve felsefî yönlerini birbir anlatır. Demek ki Türkçülük Germen nasyonalizmine benzemektedir. Yalnız siyasî bir program olmak istemez. Bütün bir hayat felsefesi olmak iddiasındadır.

XIX. yüzyılın başlarında, Batı Avrupa milletlerini meydana getiren zengin orta sınıf, Almanya'da olduğu gibi Türkiye'de de gelişmemişti henüz. **Gökalp** ve arkadaşlarına Batı anlamında burjuvazinin temsilcileri denemez. Hepsi de, çeşitli alanlarda Avrupa düşüncesiyle az veya çok etkilenen bir avuç aydın, gazeteci, yazar ve devlet memuruydular. Saraya ve ulemâya muarız olanlar —Türkiye'de batı modeli bir aristokrasi ve kilise mevcut değildir— kendilerini istikbalin liderleri telakki ediyorlardı. Gayelerini tahakkuk ettirmek için Osmanlı Devletinin en güçlü unsuru ile birleştiler: ordu. Millîyetçilik, bu profesyonel bürokratik ve askeri sınıflara daha doğrusu onların içindeki faal ve ihtilâlci azınlıklara, siyasi güç kandırdı ve yabancı düşmanlarına karşı başarıları Türk yığınlarının desteğini de sağladı onlara.

Gökalp'in arkasında ciddiye alınacak bir orta sınıf yoktur (hiç değilse 1919'lara kadar). Bununla beraber yazıları yükselen bir burjuvazinin emellerini dile getirir. Yer yer de, **Said Ahmed Han** ve şakirdleri gibi eski Hind islahatçılarının düşüncelerini andırır. Nasslara körü körüne bağlanmanın mahzurlarını sayar döker; şeriat fiîlen kaldırılmalıdır; düşünce ve inanç hürriyetinin coşkun bir müdafiidir, **Gökalp;** hayatın her alanında eski değerler yeni baştan ele alınmalı; sultanların otokratik rejimine, ulemanın gerici etkisine savaş açar; kadınlar, milletin

bünyesinde yer almalı, içtimaî ve iktisadî hayata karışmalıdır. Bütün bu düşünceler Osmanlı İmparatorluğunda zaten mevcut olan veya mevcut olmasına çalışılan ana değişikliklere ışık tutar. Gökalp, Türk halkının uyuşukluğunu şiddetle eleştirir. Yüksek tabakanın ticaret ve sanayiye yüksekten bakışı bir felakettir. Yazar, bütün bu düşünceleriyle Avrupada kapitalist dönemin başlarındaki Protestan vâizlerini hatırlatmıyor mu? Ne demek istediğini, Türkiyede kuvvetli bir orta sınıf yaratmak isterken iktisadî hayatta önemi olan yalnız sanayiciler, zenaatkârlar, tüccarlar ve meslek sahipleridir gibi ifadelerden açıkça anlıyoruz. Tabiatın yaratıcı güçlerinden faydalanan köylüler de, üretimle hiçbir ilgisi olmayan hükümet memurları da yaratıcı bir role sahip değildirler. **Gökalp**'e göre yalnız orta sınıfa dayanan **(Gökalp,** memurları bu sınıfın dışında tutar) bir düzen, ve iş-görür bir hükümet kurmağa muktedirdir. **Gökalp**'in ilk liberal dönemine tercüman olan bu görüşler, 1789 Fransız ihtilâlini yapanların düşüncelerine şaşılacak kadar yakındır. Meselâ bir **Sieyés**'i hatırlayalım... Bu zat, **«Üçüncü Sınıf Nedir»** adlı risalesinde, **«Millet demek orta sınıf ve bilhassa aydınlarla müreffeh burjuvalar demektir, ülkede tek yönetici sınıf onlar olmalıdır,»** diye yazar.

Gökalp, sahici bir liberal olarak devrimden yana değildir; tekâmüle inanır. Lüzumlu değişiklikleri gerçekleştirecek başlıca güç: yığınının terbiyesidir. Aşağı sınıfların kaderi üzerinde fazla kafa yormamıştır. Türk köylüsünün, Türk işçisinin acılarına karşı sıcak bir alâka göstermez, bir **Mehmet Akif,** bir **Mehmet Emin** gibi fazla hassas değildir bu konuda. Tipik bir burjjuva islahatçısıdır. Terakki taraftarıdır ama belli bir merhaleye kadar. Feodal ve aristokratik sınıflar ortadan kaldırılmalı, ülkeyi millî bir burjuvazi yönetmelidir. Emekçi sınıfının yükselmesi diye bir

kaygısı yoktur. Uzak bir gelecekte bir işçi hareketi gelişebilir, bunun için bir sanayi proletaryasının ortaya çıkması lâzım ama o zaman bile sosyalizmden önce milliyetçilik ülküsü ağır basmalıdır. **«Tesanütçülük»** her türlü sınıf çatışmasını önleyecektir. Nitekim bazı Hind islahatçıları için de İslâmiyet sosyalizmle kapitalizm arasında bir orta yoldur.

Batı Avrupada milliyetçilik, yeni iktisadî, içtimaî ve siyasî şartların ifadesiydi. Oysa bir çok Doğu ülkelerinde olduğu gibi Türkiyede de milliyetçilik, bu gibi değişiklikler vuku olmadan ortaya çıktı. Gökalp'in başlangıçtaki liberal düşüncelerden uzaklaşmasının başlıca sebeplerinden biri de bu. Belli bir dönemden sonra millî devletin müstakbel hükümetini halkın hizmetkârı olarak değil, mürebbisi ve lideri olarak düşünmeğe başlar. Hükümetin görevi, zaruri değişiklikleri gerçekleştirmektir. Bu anlayışı yalnız geri kalmış toplumların milliyetçilerinde görmüyoruz. Daha önce «**A. Comte** ile **Saint Simmon** mektebinin anadan doğma mistisizmi, demokratik idealleri ilmin rehperliğine dayanan bir otokrasi uğruna nihai olarak feda etmişti.» Bir elitin yükleneceği liderlik, Batı demokrasisinin uygulanamayacağı Türkiyede pekâla geçerli olabilirdi, **Gökalp**'e göre. Tatbikatta ise kendi partisinin (İttihad ve Trakki) yarı diktatörce yönetimini kabul etti, hiç değilse ses çıkarmadı bu diktatörlüğe. Nazarî olarak da istikbalin otoriteci liderine **(Mustafa Kemal)** müsait bir zemin hazırladı.

Abdülhamid istibdadına ve ulemanın nüfuzuna karşı açtığı savaşta, köhne ananelere karşı direnen bir liberalin hür ve bağımsız kişilik şiarını bayraklaştırdı. Bununla beraber, daha sonra, aldığı İslâmî terbiye ve ülkesinde ilerici bir burjuva sınıfının olmayışı yüzünden toplumun ferd üzerinde mutlak hakimiyetini kabul eden **Durkheim'**-

in nazariyelerini benimsedi. **Gökalp,** ferdin millet içinde erimesini ister. Bu talep totaliterci felsefenin ana davalarından biridir. Ama **Gökalp'i** XX. yüzyılda Avrupanın bir çok ülkelerinde gelişen totaliter devletin müdafii saymak haksızlık olur. Liberal bir demokrasi düzeninin yıkılmasını istemez; işçi sınıfının teşkilatını tasviye etmek suretiyle sınıfsız bir toplum kurmaktan yana da değildir. Bu gibi talepler ancak kapitalist bir ülkede geçerli olabilir, Türkiyede değil. Zira Türkiyede ne orta sınıf mevcuttur ne proleterya. **Gökalp,** parlementer rejimi destekler, hatta bir çok alanlarda, bilhassa kültür alanında ve meslekî teşekküllerin faaliyetinde devlet müdahalesine karşıdır.

Türk milliyetçiliği, Türk milletinin yaşama kavgası verdiği çetin bir mücadele döneminde gelişmiştir. **Gökalp'**in eserlerinde insaniyet, milletler arası işbirliği gibi ideallere rastlanmayışı bununla kabili izah. Milliyetçilik üzerinde, kısıtlı da olsa, zaman zaman etkisi görülen fertlerin büyük değerine ve insanlığın tek vücut olduğuna iman, **Gökalp'**in nazariyelerinde yer almaz.

Bir çok Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde veya Asya ülkelerinde olduğu gibi **Gökalp'**in milliyetçiliği de hem Batı etkisinden doğmuş, hem de Batıya karşı cephe almıştır. «Sosyal ve politik bir gerçeğe dayanmayan bu milliyetçilik kendine güvenemez; aşağılık duygusunu çok defa aşırı bir belagatla aşırı bir itimatla telafi etmeğe çalışır.» (M. Kohn). **Gökalp'**in yazıları modern Türk milliyetçiliğinin belli başlı iç problemlerinden birine ışık tutar. Bu problem şudur: Batı karşısında nüfuz ve itibarı hergün biraz daha sarsılan Osmanlı ihtişamının mirasçısı olarak kendine hürmet etmenin, kendine inanmanın yolunu bulmak.

Gökalp'in eserleri, **Atatürk** rejimiyle Jön Türklerin ideolojisi arasında zaruri bir halkadır. 1919-24 arasındaki

yazılarında 1908-9 devriminin prensiplerinden (meşruti hükümdarlık, Osmanlıcılık, İslâmda reform, kapitalizm, liberal demokrasi, tekâmülcülük) yavaş yavaş uzaklaşmış; altı oka dayanan Kemalizmin yolunu açmıştır. **Atatürk**'ün aşırı görüşlerini bütünüyle paylaşmasa da modern Türk devletinin nazarî temellerini atan O dur diyebiliriz.

B İ B L İ O G R A F Y A

GÖKALP'İN YAZILARI

Gökalp'in yazılarının temelini, Gazeteler ve dergilerde yayımlanan makaleler ve manzumeler teşkil eder. Bu yazıların çoğu daha sonra bazı değişiklikler yapılarak kitap halinde yayımlanır. Şimdiye kadar **Gökalp**'in yazılarının tam bir bibliyografisi yapılmamıştır. Ama aşağı yukarı tam bir liste **Enver Behnan Şapolya** ve **İş Mecmuasında Cavit Orhan** tarafından yayımlanmıştır. Ne var ki, bu bibliyografiler de bir çok bakımdan yeterli değil. Gazetelerde neşredilen yazılarının tümünü kapsamaz, bir de makale ve manzumelerinin yayım tarihlerini belirtmez. Aşağıda **Gökalp**'in başlıca yazılarının kısa bir listesi:

I — KİTAPLAR

KIZIL ELMA İstanbul, 1330 (1914-15); 1941

Kızıl Elma bir şiir mecmuası. Bu şiirlerin bazıları daha önce **Genç Kalemler, Rumeli, Halk Doğru** dergilerinde yayımlanmıştır.

TÜRKLEŞMEK, İSLÂMLAŞMAK, MUASIRLAŞMAK İstanbul, 1918.

Bu makalelerin çoğu daha önce **Türk Yurdu** ve **İslâm Mecmuasında** yayımlandı. (1913-14)

YENİ HAYAT İstanbul, 1918; 1941.

Kitaptaki şiirlerin çoğu **İslâm Mecmuası** ve **Yeni Mecmua'**da yayımlanmıştı. 1918'deki baskısında şiirlerin çoğu Hükümet tarafından sansüre tâbi tutulmuştur.

ALTIN IŞIK İstanbul, 1339 (1923); 1942

Küçük Mecmua (1922) dan alınan manzumeler, menkibeler ve tarihî tiyatro eserleri.

TÜRKÇÜLÜĞÜN ESASLARI Ankara, 1339 (1923); İstanbul, 1940

Türkçülük hareketinin programını açıklar. Bölümlerin çoğu ufak tefek değişikliklerle **Yeni Mecmua** ve Küçük Mecmua'dan alınmıştır.

TÜRK TÖRESİ İstanbul 1339 (1923)
Eski Türklerin dinlerini inceleyen bir eser.

DOĞRU YOL Hakimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri Ankara, 1339 (1923)

Mustafa Kemal'in Partisinin seçim programı.

TÜRK MEDENİYETİ TARİHİ (Birinci kısım: İslâmiyetten evvel Türk Medeniyeti) İstanbul, 1341 (1925)

Diğer bölümler yayımlanmamıştır.

II — MAKALELER

Gökalp'in 15 yıl içinde bir çok dergi ve gazetelerde

yayımlanan makale ve manzumelerinin sayısı üçyüzün üzerindedir. Eserlerinin yayımlandığı dergiler:

Rumeli	Selânik	1911
Genç Kalemler	Selânik	1911
Türk Yurdu	İstanbul	1912-14
Halka Doğru	İstanbul	1913-14
Türk Sözü	İstanbul	1914
İslâm Mecmuası	İstanbul	1914-15
Millî Tetebbüler Mecmuası	İstanbul	1915
İktisadiyat Mecmuası	İstanbul	1916-18
Muallim Mecmuası	İstanbul	1916-17
İçtimaiyat Mecmuası	İstanbul	1917
Yeni Mecmua	İstanbul	1917-18, 1923
Şair Mecmuası	İstanbul	1918-19
İlim, Fen, Felsefe Tetebbuatı Mecmuası	Ankara	1922
Küçük Mecmua	Diyarbekir	1922-23

Bazı makaleleri ise aşağıdaki gazetelerde yayımlanmıştır:

Peyman, Dicle, Şuray-ı Ümmet	Diyarbekir
Turan, Akşam, Tanin, Cumhuriyet	İstanbul
Yeni Gün, Yeni Türkiye, Hakimiyet-i Milliye	Ankara

III — ÜNİVERSİTEDEKİ KONFERANSLARI

İLM-İ İÇTİMA İstanbul, 1915
bkz. Rossi, sh. 575; Cahit Orhan sh. 31

İLM-İ İÇTİMA-İ DİNİ İstanbul, 1915
bkz. Cahit Orhan sh. 31
Bu konferanslardan çoğu makale olarak çeşitli mevkutelerde yayımlanmıştır.

İLM-İ İÇTİMA-İ HUKUKİ

Şapolyo'ya göre yayımlanmamış. (sh. 247, 267). Cahit Orhan ise (sh. 31) 1330 da yayımlandığını söyler.

AMELİ İÇTİMAİYAT

Bu konferansların yalnız bir tanesi, **Halk ve Güzideler;** yayımlanmıştır. (Çmaraltı Mecmuası)

YAYIMLANMAMIŞ YAZILARI

Kadın Hukuku	Bkz. Cahit Orhan, sh. 35
Diyarbekir Destanı	İbid, sh. 37
Büyük Türk Medeniyeti Tarihi	Bkz. Şapolyo, sh. 248
Türkolojiye Müstenit Sosyoloji	İbid
Sosyoloji ve Psikolojiye Müstenit Felsefe	İbid

Bunlardan başka **Gökalp**'in imzasız kitapçıkları ve risaleleri de yayımlandığı söyleniyor. Bu eserlerde sosyal ve politik değişiklikler öneren görüşlerini ifade etmiştir, **Gökalp.** (Bkz: **Ahmet Emin,** sh. 234, Enc. of Social Sciences IV. sh. 688)

Gökalp'in yazılarının tümü bir araya toplanmamıştır henüz. Önemli makalelerinin çoğu - özellikle dergi ve gazetelerde çıkanlar) ise elde edilemiyor. Arap harfleriyle

yayımlanan eserlerini Türk gençleri okuyamıyor. Daha sonra Latin harfleriyle basılan yazıları ise çoğunlukla kısaltılmış ve yanlışlarla dolu. **Gökalp**'in ölümünden sonra bütün eserlerini yayımlamak amacıyla komiteler kurulmuş ama bu tasarılar hiçbir zaman gerçekleşememiştir. Eserlerinin tam bir ilmî baskısı arzuya şâyandır.

GÖKALP HAKKINDA KİTAPLAR VE MAKALELER

Akçoraoğlu Yusuf	Üç Tarz-ı Siyaset, İstanbul, 1327
Necati Akder	Ziya Gökalp, Âlim ve ideâlist Şahsiyeti Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, III (1945) sh. 2, pp. 159-18
G. Bergstrasser	İslâm ve Abendland, Von ağyptischen und türkischen Modernismus, Auslandstudien, 4. Band, Der vordere Orient Königsberg, 1929
J. Deny	Ziya Goek Alp. Reuve de Monde musulman, tome 61 (1925,3 trimestre) pp. 1-41
Ahmet Emin	Turkey in the World War, New Haven, 1930
A. Ziyaeddin Fahri	Ziya Gökalp, Sa vie et sa Sosiologie, (Essai sur L'influence de la sociologie Française en Turpuie) Paris, etc 1935
A. Fischer	Aus der religiösen Reformbewegung in der
Martin Hartmann	Türkei. Leipzig, 1922 Aus der neweren osmanischen Dichtung. Mitteilungen des Seminars für Orient Berlin, 2. Abt, Westasiat. Studien, XIX, 1916, pp. 124-79; XX, 1917, pp. 86-149; 1918, pp. 1-82
Richard Hartmann	Ziya Gökalp's Grundlagen des türkischen Nationakismus. Orient. Lit. Zeit. 28. Jahrg. Nr. 9-10 (sept-oct. 1925) pp. 578-610

Ahmed Muhiddin	Die Kulturbewegung im moderen Türkentum, Leipzig, 1921.
Ali Nüzhet	Ziya Gökalp'in Hayatı ve Malta Mektupları, İstanbul 1931
Erich Pritsch	Dichtungen Ziya Gökalp. Festschrift Fr. Giese,
Ettore Rossi	Leipzig, 1941, pp. 119-28 Uno Scrittore Turco Contemporaneo: Ziya Gök Alp. Oriente Mod, IV, 1924 pp. 574-595
Peyami Safa	Türk İnkılâbına Bakışlar, İstanbul, 1938
Enver Behnan Şapolyo	Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, İstanbul, 1943
Tekin Alp (M. Cohen)	Le Kemalisme, Paris, 1937
Türk Yılı (1928):	Türklük Fikri, Türkçülük Cereyanı, Türk Ocakları Akçoraoğlu Yusuf, pp. 289-455
Hilmi Ziya Ülken	Ziya Gökalp, İstanbul, Kanaat Kitabevi